

Інститут для вивчення ССР

Проф. С. І. Гольдельман

**Жидівська національна
автономія на Україні
(1917—1920 рр.)**

Мюнхен

1963

diasporiana.org.ua

До редакції Українських видань Інституту для вивчення ССРСР

Я довідався, що після видання моєї монографії - "Жидівська автономія на Україні" - виникли сумніви щодо уживаних мною термінів "жид" і "жидівський" замість прийнятих в Советській Україні "єврей" і "єврейський".

З приводу цих сумнівів стверджую, що термін "жид" є властивий українській мові як теж іншим слов'янським мовам /наприклад, польська, чеська, білоруська/, уживання його в згаданих мовах є природне і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Уважаю, що в Советській Україні приписано уживати виключно слова "єврей" зі святенництва, щоб не викликати у читачів, котрі звикли до образливого сенсу слова "жид" у російській мові, запідозріння автора в антисемітизмі. Очевидно, ніхто з читачів моєї монографії не запідозрить в антисемітизмі її національно-жидівського автора.

І справді, я уживаю послідовно цієї термінології в моїх українських творах уже з 1918 року, коли я почав говорити й писати українською мовою. Так, уже моя перша більша праця в українській мові - "Листи жидівського соціал-демократа про Україну", котру я видав у Відні в 1921 році, уживає виключно терміну "жид".

Так само моя стаття про становище жидівства в ССРСР, надрукована в ч. 16 "Українського Збірника" в Інституті для вивчення ССРСР в Мюнхені, уживає термінів "жид", "жидівський" і т.д. Взагалі, я засадничо ніколи не погодився б на уживання терміну "єврей" у моїх українських працях, бо добачав би в тому святенництво і боягузтво.

Брусалим, січень 1964.

Проф. Д-р.

Соломон Гольдельман

ІНСТИТУТ ДЛІА ВІВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR
Institut d'études sur l'URSS

Досліди і Матеріали

Серія ІІ

№ 86

Проф. С.І. Гольдельман

ЖИДІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ НА УКРАЇНІ
/1917 - 1920 рр./

Мюнхен

1963

Передрук дозволений за умовою подання джерела.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом поглядів і висновків авторів і не завжди тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

З М І С Т

Стор.

I. <u>Жидівська національна автономія була законною дитиною революції.</u>	1
Національна революція й жидівська автономія	1
Жидівська Автономія в Литві, Латвії й Естонії	2
Взаємозалежність між жидівською автономією й українською революцією	2
II. <u>Українське національне пробудження</u>	4
Поневолена і анальфabetна нація	5
Якийсь "біс" найшов на українського селянина	6
Зросійщене місто	7
Фатальна відчуженість	8
Українці схиляються до співпраці з жидами	9
III. <u>Жидівська суспільність і українська національна революція</u>	9
Автономна Україна у федеративній Росії	10
"Цілість російського жидівства"	12
Національна автономія також для меншостей?	13
Значення згоди з меншостями	14
Позиція трьох головних меншостей	15
Добрий початок українсько-жидівської співпраці	19
Засаднича жидівсько-національна позиція	21
Україна стає автономною державою	24
Меншості дістають віце-секретарів в Генеральнім Секретаріяті	25
Замість "Статуту" - "Інструкція"	25
Жидівські представники стали рішучо на стороні українців	26
Твориться Українська Народня Республіка	27
Вплив перемоги большевиків в Росії на Україні	30
Україна стає самостійною державою	32
"Революційна демократія" й "інтереси революції"	36
IV. <u>Перше міністерство жидівських справ</u>	37
Україна стає автономною й жиди дістають свого першого віце-секретаря	37
Декларація жидівського віце-секретаря	38
Жидівська Національна Рада	40
Склад Національної Ради	41
Сіоністи противляться гегемонії соціалістів	42
Чому демісіонував перший жидівський міністер?	42
Усе йде "в долину"	45
Згода з сіоністами	46
Діяльність першого жидівського міністерства	47
Жидівська місцева громада	48
Народня освіта	50
Оборона жидівського населення від погромів	53
Закон про національно-персональну автономію	54
Національно-персональна автономія стає інтегральною частиною української конституції	57

V. <u>Тимчасове Національне Зібрання і Національний Секретаріят</u>	58
Як було скликане Жидівське Національне Зібрання	58
Тимчасове Жидівське Національне Зібрання	64
"Мале Національне Зібрання"	67
"Національний Секретаріят"	69
VI. <u>Друга Українська Народня Республіка</u>	71
Відновлена національно-персональна автономія	71
Примара большевизму	74
"Національна радянська влада" для України?	76
Розклад повстанської армії	77
Наступ большевиків на Україну	78
Жидівські соціалісти орієнтуються на Москву	80
VII. <u>Друге міністерство жидівських справ</u>	82
Хто має стати міністром жидівських справ?	82
Позиція "національних" міністрів в системі національної автономії	83
Опозиція проти кандидатури Ревуцького	87
Організація другого жидівського міністерства, його програма й праця	89
Заклик жидівського міністерства - Січень 1919р.	93
VIII. <u>Третє міністерство жидівських справ</u>	94
Доба агонії	94
Переходова доба	95
Кам'янецька доба жидівського міністерства	97
Останні метаморфози	99
Ліквідація	101
Підсумок.	102

Від Редакції

Передаючи читачам працю професора Соломона Гольдельмана про жидівську національну автономію в добі Української Народньої Республіки в роках 1917-1920, редакція висловлює насамперед жаль, що ця праця, через незалежні обставини, не могла вийти в світ зразу після її виготовлення автором, а також що ця студія виходить не друкарським способом. Однак і в такому вигляді праця проф. Гольдельмана дасть читачеві багато фактичного матеріалу на тему українсько-жидівських відносин в Україні в перших роках революції після упадку царського режиму.

Для цієї праці про жидівську національну автономію в Україні проф. Гольдельман є найбільш кваліфікований, як своєю науковою підготовленістю так і політичним стажем: адже автор цієї праці належить до "останніх могиканів", що творили національну жидівську автономію в рамках незалежної Української Демократичної Республіки. Як совісний науковий дослідник, автор аналізує факти, події й документи тієї доби без гніву й упередження, не минаючи "ані титла, ніже тії коми", як радив свого часу Шевченко.

Описуючи тяжкі події, що сталися в Україні в обставинах політичного хаосу і воєнної руїни, автор показує поряд з тим і позитивні досягнення жидівської національної меншости в співпраці з демократичними силами Української Народньої Республіки.

Безперечно, що автор, як колишній член Центральної Ради і уряду Української Народньої Республіки, як співучасник боротьби за державну незалежність України, має рацію, називаючи українську демократичну державність і жидівську національну автономію в Україні "сіямськими близнятами": коли під ударами переважаючих ворожих сил упала в кінці 1920 року Українська Народня Республіка, то прийшов також кінець жидівській національній автономії. А тоді советський тоталітаризм задушив паростки вільного національного жидівського культурного життя і поставив перед жидівською нацією, як перед іншими народами ССРСР, перспективу "злиття" в так званій "соціалістичній нації", з спільною для всіх російською мовою.

Навіть творча праця національного відродження в незалежній державі Ізраїля непокоїть володарів Кремля: цей нібито найбільш "філософський" у світі режим не минає кожної нагоди на ворожу акцію проти Ізраїля. Видно, що держава Ізраїль будить у масах жидівської людности, засудженої в ССРСР на національну смерть, надії на спасіння, і советський диктаторський режим хотів би погасити огнище жидівського національного життя в Ізраїлі, щоб назавжди

позбутися "жидівського питання" в ССРСР.

Праця проф. Гольдельмана переконливо, на основі аналізу подій української революції, показує, що національне відродження і розвиток національної культури - це дитина демократії. Це ілюструє виразно доля й недоля жидівської національної автономії в Україні: ця автономія могла існувати тільки в спілці з демократією. Реакційні диктаторські режими - чи "праві" чи "ліві" - негайно ліквідували всяку можливість автономного національного життя жидівського народу в Україні.

Мюнхен, червень 1963 року.

I. Жидівська національна автономія була законною дитиною революції

Національні революції й жидівська автономія. Жидівська національна автономія народилася на тлі демократичної революції весни 1917 р. в Росії. Гасло жидівської національної автономії обернулося з абстрактної програмової точки в живу конкретну вимогу всіх жидівських національних партій у прямій причиновій залежності з початком національних революцій усіх тих народів Російської імперії, котрі щойно з перемогою демократичної революції звільнилися від довгої неволі й почали будувати власними силами своє національне життя. Національна воля жидівської меншости, народжена разом з національною волею народів, поміж котрими ті жидівські меншости жили протягом численних генерацій, поділила гірку долю національно-революційних досягнень тих народів: похорон жидівської національної автономії відбувся разом з похороном загальної демократичної й національної революції тих народів, котрі саме тільки "воскресли з мертвих" і почали випростовувати свою національну постань. Цей паралелізм долі, ця причинова взаємозалежність перемоги і поразки жидівських прямувань і національних досягнень інших народів можна простежити не тільки у загальнім перебігу революції, але також на поодиноких її етапах: кожний раз, коли брали гору сили, які мали метою підкопатися під демократичні підстави революції, або задушити національний сепаратизм народів, які щойно усаможивилися, перемога тих сил відбувалася автоматично на долі жидівської національної автономії й становищі жидівської меншости взагалі.

Жидівська національна автономія в Україні не була якимсь ізольованим явищем на терені Росії в добу революції. Подібні явища й паралельні події знаходимо також в рамках декотрих інших національних революцій: у Литві, Латвії, Естонії, почасти Білорусі. Але, коли порівняємо національні досягнення жидівської меншости у тих країнах з обсягом, компетенцією, практичною працею, а, зокрема, з формально-конституційним станом жидівської автономії в рамках Української держави, то переконаємося у виключній оригінальності автономного статусу жидівської меншости в Україні, у зразковому характері того статусу. Національно-конституційний стан, котрого закон про національно-персональну автономію надав жидівській меншості в Україні, стоїть осамітнено у всій історії жидівського народу в розсіянні, й є визначним і неповторним яви-

цем у спробах урегулювання міжнаціональних стосунків в многонаціональних державах.

Як уже згадано, жидівська меншість здобула певні права національного самоврядування також в деяких інших частинах Росії, котрим пощастило відокремитися й проголосити свою державну самостійність. Доля жидівських національних прав й створених на їх підставі національно-автономних установ була врешті дуже подібна до остаточної долі національно-персональної автономії найбільшої жидівської національної меншости в межах кол. Росії - жидівства України: у мірі перемоги національно-політичної реакції у цих нових державах почався процес звужування тих нових прав жидівської меншости, аж до їх скасування, а потім, коли усі демократичні і національні досягнення революції загинули у хвилях більшовицької поводи, зникли й самі ті національні держави й з ними також усі рештки жидівських національних прав в тих державах.

Жидівська автономія в Литві, Латвії й Естонії. Поза Україною були ще три нові держави, що відокремилися від Росії й у яких були забезпечені жидівській меншості певні національні права національно-автономного характеру, оскільки вони перекладали певні компетенції загально-державних установ на відповідні жидівські установи на засаді самоврядування. То були: Литва, Латвія і Естонія. У всіх була визнана засада автономії у керівництві внутрішніми національно-жидівськими справами. Цей принцип був спільний у тих трьох державах, але поза ним існували значні різниці у загальному обсягу тих прав, у змісті компетенції автономних установ, а особливо у конституційній позиції самої жидівської автономії й її центральних органів в державі. У цьому відношенні стан жидівської автономії у тих країнах ніяк не можна порівняти з широким конституційним обсягом жидівської автономії в Україні. Але у всьому цьому істотно важливе, що надання автономних прав жидівській меншості в Східній Європі було визнане як легальна частина трьох головних засад революції: демократії, соціалізму й національного самовизначення. Разом з тими трьома головними засадами великої східньо-європейської революції жидівська національна автономія народилася й з ними разом вона загинула.

Взаємозалежність між жидівською автономією й українською революцією. З особливою наочністю спостерігаємо залежність долі жидівської автономії від перемоги чи поразки тих трьох головних засад революції в Україні.

Коли хвиля національно-українського революційного руху піднеслася до найвищого свого пункту, і революційний парламент автономної України, Українська Центральна Рада, проголосила, 7-го листопаду 1917 року /20-го за новим календарем/, у своїм 3-ім Універсалі, заснування Української Народньої Республіки, - правда ще в рамцях фєдеративної Російської держави, - було в тому ж Універсалі урочисто обіцяне надання національно-персональної автономії національним меншостям країни.

Коли по двох місяцях, 9-го /22-го/ січня 1918 року проголосила Рада, у 4-ім Універсалі, політичну незалежність нової держави, був одночасово з цим проголошенням ухвалений односторонній закон про національну автономію для російської, жидівської і польської меншостей.

Коли по двох тижнях російська "червона гвардія" захопила Київ, проголосивши у наказі її командира полковника Муравіова, ч. 14 з 30-го січня 1918 р. /за старим календарем/, що вони несуть країні "советську владу з далекої півночі на вістрях своїх багнетів", була національна автономія меншостей негайно скасована і жидівське міністерство вигнано з його приміщення ^{1/}.

За кілька тижнів пізніше Центральна Рада і правительство Української Народньої Республіки вернулися до Києва, національна автономія і міністерства для меншостей були відновлені, а коли Рада 28-го квітня 1918 року ухвалила "Конституцію Української Республіки", то закон про національно-персональну автономію був до неї вилучений як 8-ма глава конституції.

Правда, затвердження конституції було останнім актом вільної Української держави. На другий день німецьке окупаційне командування розігнало парламент демократичної України, республіку скасувало і на чолі держави поставило послухного німецької владі генерала Скоропадського з титулом гетьмана. Незабаром гетьманська влада скасувала національну автономію й міністерства для справ національних меншостей.

Восени того ж року вибухло в Україні, під проводом її демократичних і соціалістичних партій, повстання українського селянства, яке було головним носієм української революції з самого її початку, проти національно, соціально і політично реакційного режиму гетьмана і німців. Українська Народня Республіка встала з мертвих, і разом з перемогою демократичної революції була відновлена автономія меншостей і відновлено міністерство для жидівських справ.

Але цей стан не тривав довго. Вже на початку лютого 1919 року російська советська армія знов опанувала Київ. Нова влада негайно скасувала національну автономію жидівського народу на Україні й почала руйнувати решту жидівських національних і культурних установ й інституцій^{2/}.

Вільним від советської влади залишився у ту добу, хоч всього лише на якихсь рік-півтора - аж до листопаду 1920 р., малий трикутник української землі, політичним і адміністративним осередком котрого став Кам'янець на Поділлі. Разом з іншими центральними державними установами діяло тут також міністерство жидівських справ. Але після невдалого походу польської армії на Україну в 1920 році прийшов кінець також кам'янецькому українському осередкові й тим також останній клітинці жидівського автономного національного життя на Україні.

Комуністи стали єдиними господарями усієї України. На місце знищеної жидівської національної автономії й усіх інших національних і демократичних жидівських інституцій й організацій посталала "Євсекція" жидівська секція загальної комуністичної партії. Десять років після того, коли була успішно закінчена руйнівна робота секції й від колишньої вільної жидівської суспільності не залишилося вже сліду, була наказом советських господарів ліквідована й сама Євсекція, - щоб не зостало ані сліду від жидівського "національного сепаратизму". На жидівській вулиці стало тихо, як на цвинтарі.

II. Українське національне пробудження

Більш як сорок років пройшло вже з того часу, коли жидівська організована суспільність, і у першу чергу жидівські політичні партії, як сїоністичні так і соціалістичні, були поставлені, в процесі революції на Україні, перед тяжким питанням: яка буде політична і національна позиція жидівської спільноти, тодішньої значної національної меншости в Україні, що начисляла понад два мільйони людей, до факту національного пробудження українського народу і його національно-політичних аспірацій?

Довгі віки прожили жиди у цій країні. Вони там мешкали ще перед тисячма роками, ще в добу, коли сучасні українці щойно почали витворювати окрему народню одиницю. Сусідські взаємовідносини, зокрема на тлі господарським, у торгу та ремісництві, були вже здавна досить тісні, як також важливі для обох народів. Але справжнього взаємного пізнання мов би зовсім не було, а про

добрі сусідські стосунки можна було говорити найменш. Якраз навпаки: різні доби, а зокрема у часи війн та кривавих сутичок з сусідніми народами та гнобителями, особливо з поляками, мстилися, звичайно, українці за свої кривди на жидах. Масові різні жидів з тих часів залишилися в історичній пам'яті обох народів; це вони створили у серцях та в душах обох сталі почуття взаємного недовір'я і підозріння.

Ось ці, історично обумовлені, ремінісценції у взаємовідносинах обох народів мали наслідком втрату інтересу до того, що власне діється у сусіда, а особливо щодо позитивних явищ у його житті. А тому, коли в перші дні революції 1917 року вийшла на вулиці Києва українська маніфестація, котра начисляла, як оповідали, понад сто тисяч учасників, так жиди гадали, що це їм сниться сон. Виходило так, мов би жиди раптом прокинулися з довгого та глибокого сну і вони не можуть більш пізнати той народ, з котрим вони досі мешкали, мовляв, під спільним дахом. На ділі це справді так, що жидівська суспільність просто "проспала" національне пробудження свого великого українського сусіда.

Поневолена і анальфаетна нація. Тяжка рука централістичного русифікаторського режиму царської Росії зуміла заглушити протягом віків будьякий вияв національної окремішності і національної творчості українського народу. Ніяка книжка, журнал, часопис чи вірш, навіть Святе Писання, не сміли побачити денне світло у рідній мові цього народу. Лише контрабандним шляхом вдавалося часом дістати до країни друковане українське слово з того боку кордону, з Галичини, де австрійсько-польський режим був у цьому змислі куди толерантніший за російсько-царський.

На вулиці українського міста рідко де можна було почути голосне українське слово. Навіть у високих школах Києва чи Харкова, в котрих, очевидно, вчилася чимало української молоді і де їх власне можна було пізнати по їх вишиваних сорочках, голосно по українськи не балакалось. Звук українського слова просто не доходив у ту добу до чужого, неукраїнського вуха.

Що правда, село трималося міцно своєї народньої мови. Тому саме пізніше, коли почалась революція і з нею раптом змінилися зовнішні обставини, саме село обернулося у головне джерело національного ентузіазму і у важливіший резервуар політичної енергії. Але довгі роки до революції український селянин полишився далеко відсталий у своїй освіті, убогий у своєму культурному розвитку.

Причина цього стану полягала у нарочитій асиміляційній політиці режиму, яка примушувала селянську дитину вчитися азбуці у чужій мові, котрої та дитина до школи просто не чула, бо ж в батьківській хаті балакалося лише по українському. У школі, оскільки в українському селі була взагалі яка-будь початкова школа, вчили по російському, вдома дитина чула і вживала сама тільки мови української, а по кількох роках шкільної науки була російська мова на селі просто не потрібна, і трохи тієї "грамоти", яку російська школа встигла тій українській дитині прищепити, швидко по закінченні школи забувалася. Наслідком цієї протиприродної педагогічної системи було, що український селянин був загалом, при всій його духовній спритності, більше неписьменний ніж селянин у неукраїнських землях Російської імперії.

Якийсь "біс" найшов на українського селянина. Містечковий жид на Україні, а ще більш жид сільський зустрічався, зрозуміла річ, з українським селянином, просто вже з причин матеріальних, бо ж ці жиди у великій мірі мали через ті зв'язки джерело заробітку, оскільки вони були торговцями, чи посередниками, чи ремісниками, що обслуговували українське село. Той містечковий чи сільський жид балакав, звичайно, з селянином його рідною мовою. Але так саме як сам український селянин протягом багатьох генерацій власне не знав, що мова, котрої він вживає у щоденному житті, є власне "українська", так теж і ті жиди певно ніколи не чули самої назви "Україна". Коли ж почалась раптом революція і українське село обернулося, мов би за одну ніч, у киплячий казан, повний національних і соціальних інстинктів, готових щохвилини до вибуху, і це село стало головним носієм українських національних прагнень, так той жидівський сусід стояв перед цією стихією як приголомшений: він просто відразу не міг збагнути, що відбувається перед його очима, він не був здібний пояснити собі, який це "біс" найшов на "його голя", перед тим такого тихого, лагідного, як йому здавалось навіть, нібито "слухняного хлопа".

Ця жидівська народня маса здебільшого спочатку не зрозуміла, яка це радикальна зміна усіх понять і почувань сталася в українському народі. Прищеплені історичною традицією, вкорінені у підсвідомості, почуття недовір'я, підозрливості і страху супроти українського сусіда, перешкодили на цей раз активному прояву народньо-жидівської здібності швидкого пристосування до нових обставин. Так сталося, що жидівські народні маси залишилися спочатку осторонь від того бурхливого українського моря. Жидівське населення дивило-

ся з застереженням і почуттям якоїсь непевності на те, що діється навколо у його схвильованого революцією сусіда.

Мабуть якраз у цьому дивному стані річей, у цьому фатальному непорозумінні, на яке слід дивитися як на посередній наслідок своєрідного історичного перебігу у співжитті обох народів, полягає одна з причин страшної трагедії українського жидівства на протязі трьох-чотирьох дальших років української революції. Мабуть не безпідставна є та думка, яка в факті, що не вдалося досягти справжньої співпраці обох головних сил тієї революції - українського села і в більшості жидівського міста, - бачить одну з головних причин поразки українського народу у його боротьбі за національне визволення.

Зросійщене місто. Українське село прокинулося з своєї довгої національної дрімоти відразу з початком російської революції. Не так місто: місто трималося осторонь від усіх національних аспірацій на Україні і в цій своїй упередженості, а часто також у готовості до спротиву тим аспіраціям, воно залишилось до самого кінця. Бо місто на Україні було зовсім зросійщене вже сторіччя перед революцією.

Навіть в моменти найвищого успіху національного українського руху і його найбільших досягнень у всекрайовому обсязі, коли село ще стояло одностайно за тим рухом і його національно-політичними гаслами, не зійшло місто з своєї вперто-ворожої позиції до тих гасел і воно використовувало кожную нагоду, щоби показати свої зуби тому рухові. Київ, столиця України і гордість кожного національно-свідомого українця, не відставало у цьому від інших міст країни. Коли відбулися, перші в добі революції, загально-демократичні вибори у Києві, у яких усі українські партії й групи йшли до виборів разом з єдиним списком кандидатів, то цей список дістав тільки четверту частину голосів. Правда, далеко не вся решта голосів мусіла мати протиукраїнське забарвлення; принаймні ті кілька тисячів голосів, котрі дістали жидівські національно-політичні угруповання, ніяк не були виразом протиукраїнської тенденції. Але українці просто психологічно не могли віднести до того вислідку виборів у столиці їх країни інакше ніж як до ворожої демонстрації до їх найсвятіших почувань та ідеалів.

Місто на Україні було майже зовсім "російським" у його зовнішнім вигляді. Воно було традиційно-російським у його почуттях та нахилах. Цей стан переважав особливо у великих та середнього розміру містах. Російською була мова тих міст. Російськими були їх культурне життя і надбання. Пересічний мешканець міста читав

російську книгу, випишував російський часопис, посилав дітей до російської школи, відвідував російський театр. Власне, справжньої реальної можливості для розвитку української мови не існувало у дореволюційну добу, бо ця мова була заборонена царською владою.

Але тому що жиди складали значну частину міського населення навіть у великих містах, а досить часто вони були більшістю в багатьох містах середнього розміру і майже у всіх містечках, то цей російський зовнішній вигляд українського міста легко було зачислити на рахунок жидів. А як взяти на увагу відоме явище, що жиди впадають в очі своїх нежидівських сусідів далеко виразніше ніж люди іншої народности, та ще пригадати почуття інстинктовної підозрливості, що здавна вкорінена у душі пересічного українця, ціла та атмосфера зросійщеного міста мусіла, у ті часи панування зворушених національних пристрастей, здаватися як свідомо протиукраїнська тенденція, яку персоніфікують у першу чергу жиди.

Фатальна відчуженість. Що знав пересічний жидівський міщанин, інтелігент чи робітник про український національний рух перед революцією, наприклад, у Києві, де все ж були помітні деякі ознаки суспільно-українського культурного життя, був постійний український театр, де діяли, правда більш-менш в "родинній атмосфері", українські політичні групи, де так сяк блимав огник українського фолкльору? Що знали ширші жидівські суспільні кола у ту добу про тяжке пригноблення всякого вияву українського національного життя, про українські болі, українські мрії та сподівання? Власне нічого! Ані українці не мали охоти допустити чужинця до внутрішніх покоїв свого інтимного національного життя: ані жиди не виявили будь-якого справжнього інтересу до зближення з українською суспільністю. Неначе сліпий мур, непрозора заслona, відокремлювала ті два народи один від другого, хоч вони мешкали поряд протягом сторіч разом, терпіли під гнітом тяжкого царського режиму, обидва мріяли про визволення від того гноблення. Могло здаватися, що спільна недоля веліла їм з'єднатися для боротьби проти спільного ворога, а вони залишилися незмінно у своїй відчуженості. Аж тоді, коли хвилі українського руху почали заливати вулиці і площі українських міст, вже на самому початку революції, у березні 1917 року, ці нові події примусили жидівські суспільно-політичні кола шукати ясної орієнтації, зайняти виразну позицію, - туди чи сюди.

Українці схиляються до співпраці з жидами. Не може бути ніякого сумніву в тім, що та, у ту початкову добу ще дуже нечисленна, елітна верства української суспільности, котра очолювала український рух, визнавала усю можливу корисність для українських прагнень від порозуміння з таким співником як жидівство України. У перспективі такої співпраці мала особливу увагу кількість жидів у містах, в котрих українці самотні були безсилі. Як керівні українські політики, так деякі поодинокі жидівські діячі, зокрема зі сіоністичного і робітничо-сіоністичного таборів, дивилися на таке порозуміння як на перший щабель до об'єднання тих двох головних чинників революції -- українського села і жидівського міста, -- згода і бойова співпраця котрих вирішила б її остаточну долю. Така українсько-жидівська співпраця здавалась тоді тим колам мрії, для здійснення котрої варто було б зробити найбільші зусилля і не зупинитися перед значними уступками. Власне, сама думка про національно-персональну автономію для жидівства виникла в процесі міркувань про ту бойову співпрацю обох народів. На ту автономію для жидівської меншости дивилися тоді як на паралельну установу до політично-територіяльної автономії України, яка у ту початкову добу української революції вважалась найвищим можливим досягненням українського національно-визвольного руху.

Правда, обставини мінялися швидко і з ними настрої і тенденції головних сил революції. Вже на самому початку 1918-го року могли мрійники того українсько-жидівського спільного фронту констатувати, що колишній психологічний ґрунт для того порозуміння стратився, принаймні на українському боці. Було це в часи першої мілітарно-політичної кризи української державности, коли уряд і Рада примушені були під натиском "червоної гвардії" Муравйова залишити на час Київ і перенестися до Житомира. Тут Центральна /Мала/ Рада засідала без представників національних меншостей, котрі до Житомира не прибули ^{3/}. В процесі тієї мілітарно-політичної кризи сталася також зміна правительства. На чолі уряду стали елементи, котрі не ховали своїх націоналістичних настроїв, або вважали, що слід розкладовому впливу крайніх соціяльних гасел, якими користалися большевики в боротьбі проти нової держави -- України, протипоставити не менш крайні гасла українського націоналізму. Відсутність представників національних меншостей в Житомирі, і жидівських зокрема, сприяла чимало тим настроям, які набрали конкретних форм також в діяльності Правительства і Ради в ту добу. Були ухвалені кілька нових законів, які були направлені проти

меншостей, а жидівської особливо. З поворотом до Києва сталася, правда, певна нормалізація і були відновлені внутрішні міжнаціональні зв'язки, але психологічний ефект тієї "переходової доби" залишився у обох сторін.

Для тої частини жидівського суспільства, котра зв'язувала здійснення жидівських національно-автономних аспірацій послідовно з перемогою ідеї української державности, стало вже тоді ясним, що плян українсько-жидівської активної співпраці не оправдає врешті усіх його початкових надій. Але дивлячись сьогодні ретроспективно на події тих років, можемо ствердити, що якби той гарний будинок української державности не потонув був у бурхливих хвилях большевицької демагогії і отаманської анархії, якби ці стихійні сили революції не okazалися міцнішими за провідні будівничі елітні верстви обох народів, то в тій ідеї українсько-жидівської співпраці коренилася дуже добра нагода, котру історія мов би радила прийняти обом народам.

III. Жидівська суспільність і українська національна революція

Автономна Україна у федеративній Росії. Хоч український національний рух відкрився у його повнім обсязі перед здивованими очима жидівської суспільности раптово, всеж у провідних людей в жидівських національних партіях вистачило хисту, щоб вірно оцінити це нове для них явище і зайняти певну позицію, принаймні, у відношенні до того головного національного гасла, котре складало зміст усієї політичної боротьби у першу добу революції в Україні: до вимоги національно-територіяльної автономії України, як частини Російської федеративної республіки.

Сьогодні, на віддаленні, більшому як сорок років від подій тієї доби, нашої фантазії не вистачить для того, щоб змалювати ту міру ентузіазму, яку це гасло "автономної України" викликало в українських народніх масах, у селянина та солдата, в народніх зібраннях, або підчас бурхливих публічних дебатів, які були типовим явищем того часу на вулицях та площах Києва. Сьогодні не можемо собі більше уявити, яке популярне було то словечко "федеративна" в найширших українських верствах. Ледве чи можна було б ретроспективно встановити, який саме зміст вкладав тоді той селянин і солдат у слівце "федеративна". Але не підлягає сумніву, що його справжнє почуття при виголошенні на зібранню, чи в палких дебатах слова "федеративна", було: він, український селянин, буде тоді хазяїном у його власній українській "хаті", у своїй країні,

і ніхто чужий не буде більше втручатися в його справи. Тому то "Федеративна Росія" була для нього синонімом "вільної України".

Чи провідні люди у жидівській суспільності, що перед їх очима раптом появилася нова могутня сила, яка готувалась кинути на терези революції усю свою потенціяльну вагу і справді повірили в щирість заяв українських політиків, що про щось більше як про автономну Україну в складі федеративної Росії вони не мріють і ні до чого іншого не прямують? На це питання ледве чи міг би хтось сьогодні дати виразну відповідь. Отже один із найвидатніших українських політиків у ту початкову добу української державности, відомий письменник Володимир Винниченко, запевняє в своїй історії тієї доби, що лише вороже становище Росії до цієї української вимоги штовхнуло український рух до проклямування самостійности, а в дійсності цей рух тоді навіть не ставив собі іншого завдання як забезпечення справжньої автономії для етнографічно-українських земель в межах федеративної Російської республіки^{4/}.

Жидівська національна суспільність, яка була у ту добу домінуючою силою в жидівському політичному житті, віднеслась з виразною симпатією до гасла автономної України. Усі жидівські національно-політичні угруповання того часу були вже здавна програмово прибічниками автономного принципу, як найліпшого шляху для мирного вирішення кожної, навіть складної, національної проблеми. А тому, незалежно від того, були чи не були у них сумніви в тому, чи була для українських політиків того часу вимога територіяльно-політичної автономії для України справді їх національно-політичною програмою, чи лише тактичним гаслом, чи, може, вимогу автономної України вони фактично вважали лише за важливий щабель на шляху до власної незалежної держави, змогли тоді жидівські політики поставитися з симпатією до вимоги автономії, яка була центральною темою переговорів між Центральною Радою і російським Тимчасовим Правительством.

Обставина, що український національний табір, проклямуючи гасло автономії, з власної волі завжди додавав, що автономна Україна розуміється в межах російської держави, а не відокремлена від Росії, у значній мірі полегшило жидівському національному таборові його згоду на цю українську вимогу. Це обмеження, - мовляв "автономія у межах цілісної Росії", повторювалась з українського боку при кожній нагоді, також при нагодах урочистих, як, прикладом, при виданні Першого Універсалу 10-го /23/ червня 1917 року.

Цей Універсал був першим урочистим виразом власної волі українського народу. В ньому Українська Центральна Рада проголосила: "Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так: Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям" ^{5/}.

Перший Універсал був виданий в момент важкого напруження відносин між Центральною Радою і Тимчасовим Російським Правительством. Переговори між ними опинилися на мертвій точці. Російське Правительство вперто відмовлялось піти назустріч українським вимогам. Перший Універсал формулював українську позицію у тому першому відкритому конфлікті між нацією, котра хоче сама вільно порядкувати на своїй землі, і державою, що до того часу панувала на тій землі, й не хоче своєю владою поступитися. Жидівська суспільність виразно стала в цьому конфлікті на боці українського народу. Ця позиція жидівського національного табору найшла, місяцем пізніше вираз в проголошенні автора цих рядків, котрий був заступником партії "Полей-Ціон" в "Раді", і це його проголошення було підтримано тоді ж рештою жидівських національних представників в "Раді".

"Цілість російського жидівства". Ця обмежувача умова в проголошенні автономії України Універсалом Центральної Ради мала рішальну вагу для жидівської суспільности. Обставина, що українці весь час усе дотримувались умови збереження цілоти Російської держави, підкреслено особливо урочисто у словах Універсалу - "не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською", - уможливило жидівським керівним колам приєднатися до вимоги автономії для України, не ризикуючи опинитися в конфлікті, як з власним почуттям, так, зокрема, з настроями ширших жидівських народніх верств.

Надзвичайним був у цю першу добу революції ентузіазм жидів з приводу досягнень революції, а особливо щодо досягнень спеціально жидівських: аджеж, ледве минув місяць від вибуху повстання в Петрограді, вже проголосило Тимчасове Російське Правительство - декретом 22 березня 1917 року - скасування всіх царських законів, котрі до того протягом генерацій обмежували громадянські права жидівського населення. Захоплення було над усяку міру і ледве чи меншим було почуття вдячності у серці кожного поодинокого жида.

Жидівська суспільність визначилась вже в роки війни, ще до революції, своєю високою активністю так в організації допомоги численним втікачам з прифронтових областей, в більшості вигнаним з свого осідку антисемітською політикою царського військового ко-

мандування, як і щодо об'єднання жидівських суспільних сил для боротьби за повну рівноправність жидівського населення. Тепер, після перемоги демократичних сил, почала та суспільність працю на широку скалю для створення загально-російського жидівського представництва на демократичних засадах, щоб досягти і забезпечити для п'ятимільйонного жидівського народу в межах демократичної російської держави також певні національні права. Жидівська організована суспільність, а з нею найширші народні верстви жидівського населення, уявляли собі ту чинність, плянували її обсяг та завдання, як призначені для жидівського національного колективу у межах територіяльної політичної і господарської цілоти Російської держави. Жидівська суспільність, і у ще більшій мірі жидівські народні маси, не були психологічно підготовані в той час до сприйняття тих нових гасел, які щойно почали лунати у суспільній opinii численних народностей в межах "вчорашньої" цілісної імперії, і які проголошували сепаратичні прагнення тих народів.

Жидівська суспільна opinia трималася тоді ще зовсім твердо тієї думки, що Росія, розділена на численні самостійні держави, де неминуче відбуватиметься громадянська війна між окремими її частинами та політичними таборами, загрожує небезпекою для російського жидівства. Як знаємо нині ретроспективно, ці побоювання жидівської суспільности справдилися згодом дуже трагічно, особливо щодо долі жидів.

Ось в цих обставинах жидівська суспільність в Україні опинилась перед наглим завданням зайняти певну позицію в гострім конфлікті, який вибухнув у тому літі 1917 року між українським національним керівництвом і Тимчасовим Російським Правительством на тлі тлумачення обсягу прав і компетенцій української автономії. Для тогочасного жидівського суспільного керівництва на Україні урочисте заповнення з українського боку про його твердий намір не розривати з "державою російською", і "порядкувати своїм життям" в межах російської республіки, було вказівкою на можливість щасливого виходу з тієї складної ситуації.

Національна автономія також для меншостей? Мабуть не менш рішальний вплив на визначення позиції жидівських національних партій мала друга українська обіцянка того часу, обіцянка налагодити співжиття національних меншостей на Україні з українським народом на засадах національної автономії для тих меншостей. Жодний жидівський діяч з національного табору не міг залишитися байдужим до цієї можливості, до такого перевороту в державному статусі жи-

дівського народу, до конкретних перспектив на здійснення мрії, котра здавалась завжди такою ще далекою абстрактною і ідеологічною засадою.

Вже на першому Всеукраїнському Національному Конгресі в квітні 1917 року було чути перший натяк на національні права неукраїнських народів в Україні. На тому Конгресі зібралось близько 700 делегатів, які представляли усі частини української землі, усі її суспільні верстви і формації. Конгрес відбувався в атмосфері величезного національного захоплення. Він був маніфестацією необмеженої солідарності усіх верств українського народу у його бажанні збудувати власну автономну державу. Одноголосно були стверджені засади, на котрі спиралася Центральна Рада, і був відновлений її склад. Керівні кола українського суспільства добачали у цих актах легалізацію Ради шляхом "революційної законности", правдиве представництво українського народу. На тому Національному Конгресі була ухвалена також постанова, за котрою "повне забезпечення прав національних меншостей, що живуть в Україні" мало бути "одною з головних засад автономії України" ^{6/}.

Зрозуміла річ, що постанова у такій загальній формі мала значення декларативної обіцянки, не більш. Проте, було ясно, що з огляду на важливість підтримки національними меншостями головної української вимоги у переговорах між Києвом і Петроградом, можна буде досягти більш конкретних і змістовних норм, які забезпечать правно національні меншості, ніж урочиста декларація українського конгресу.

А треба знати, що в тих переговорах ішло про дві головні умови майбутнього автономного статусу для України, зміст котрих, такий чи другий, означав перемогу або поразку в тому етапі боротьби для українських сил. Ішло, перше, про обсяг компетенцій майбутніх територіяльно-державних установ; друге, про вживання етнографічної ознаки при наміченні географічних кордонів автономної держави.

Значення згоди з меншостями. Переговори велися в тяжких для української сторони обставинах. Одним із слабких місць української сторони була така обставина: хоч її представники могли посилатися на виразну волю українського народу, котрий їх послав добиватися автономії для його землі, особливо після постанови Національного Конгресу, що надав нову морально-правну силу Центральній Раді, але тимчасом не було відповіді на питання, яка була позиція неукраїнської частини людности країни? Чи національні меншості також стоять за тими автономними вимогами представників Центральної Ради?

Ось це формальне право представляти не лише українську націю і говорити від її імени, але Україну, як територіально-політичне тіло, як цілість, говорити від імени його населення, чи то "народу України", досягла Центральна Рада лише згодом. Саме тоді, коли в процесі переговорів з Петроградом прибули, в останніх днях червня 1917 року, до Києва три міністри Тимчасового Російського Правительства, і була досягнута певна згода між обома головними чинниками у боротьбі за автономію України. У тій згоді умовлено, що відповідне представництво трьох головних національних меншостей на Україні - росіян, жидів і поляків - увійде незабаром у склад Центральної Ради, і ця інституція обернеться з того моменту з національного представництва українського населення у територіально-політичне представництво, яке говоритиме в майбутньому від імени країни і її людности як автономно-державної цілості. Як побачимо далі, на цій згоді з делегацією Тимчасового Правительства далеко ще не припинилася, як гадалося, боротьба за право України "порядкувати своїм життям", за словом Першого Універсалу. Але той момент вступу представників національних меншостей до Центральної Ради обернув її у крайовий парламент, символізуючи постановлення в межах Російської республіки автономного державного тіла - України.

Володимир Винниченко, котрий у ту добу української революції був головним речником української сторони як у переговорах в Петербурзі, так при укладенні згоди з делегацією петроградського правительства, вказує у його історії революції якраз на особливу важливість для перемоги українських постулятів того вступу неукраїнських представників до складу Центральної Ради. До цієї остаточної згоди з меншостями, пише він там, "ми не могли вважатися владою всієї людности України; без них ми не могли мати відповідного довір'я й авторитету серед населення городів; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Правительством; а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно не мало, не могло провадитись успішно" ^{7/}.

Позиції трьох головних меншостей. Погляди трьох головних меншостей України на національно-політичні домагання українців дуже різнилися один від одного. Менш за інших цікавились усім тим, що діялось в Україні, поляки. Можна сказати, що вони майже зовсім не були замішані у тому, що відбувалося навколо них. Усі їх помисли та почуття були скеровані на Захід, до Польщі, котра тоді ще була під

німецькою окупацією. Російське Тимчасове Правительство не числило більш на поновне приєднання колишніх польських губерній до Росії і воно проклямувало заздалегідь свою згоду на відновлення самостійної польської держави по війні. Як відомо, таке відновлення польської державности грало чималу роль у воєнній пропаганді і мирових планах Антанти.

Провідники польської суспільности взагалі не числили на безпечну будуччину польської меншости в Україні. Її вигляди на спокійне життя були заслабкі вже тому, що соціяльні гасла революції все загострювалися, а польське населення в Україні складалося в більшості якраз з тих соціяльних верств, проти котрих саме ці гасла були скеровані.

У тогочаснім тяжкім спорі між Києвом і Петроградом про обсяг території майбутньої автономної держави і компетенції її органів поляки не були зацікавлені безпосередньо, як, скажемо, російська меншість. З одного боку, вони менше ніж хтось інший могли собі бажати збереження міцної централізованої Росії, як сусідки майбутньої самостійної Польщі. З другого боку, поляки добре розуміли, що міцна українська держава, що охоплює у своїх кордонах усі етнографічні українські землі Наддніпрянщини, не залишиться байдужа до долі українських земель за Збручем. В цих обставинах польські провідні кола на Україні воліли мати толерантне відношення до української позиції в тому конфлікті з російською владою; вони зберігали, мовляв, "дружній неутралітет".

Так само вони відносилися релятивно байдуже до обіцянки автономних прав для меншостей. Коли потім були засновані окремі міністерства для справ тих меншостей, то поляки раз це міністерство обсадили, а за другим разом залишили його вільним. Власної адміністрації для завідування і опіки над національно-автономними справами польської меншости вони взагалі не збудували.

Зовсім іншою була позиція росіян, чи - за звичною тоді термінологією - великоросів. Тут взаємовідносини були ясно визначені з самого початку. Було б наївністю сподіватися, що росіяни на Україні обернуться на щирих прихильників автономної української держави, яка матиме такий обсяг власної компетенції, що дав би їй справді спроможність "порядкувати своїм життям".

Російська меншість в Україні була просто стороною у тих переговорах між Києвом і Петроградом. Росіяни в Україні неначе виконували завдання "продсвженої руки" петроградської влади, і ця рука простяглася аж до "серця" українського керівництва того часу, до

будинку Педагогічного Музею у Києві. У тому гарному будинку містився український революційний парламент, Центральна Рада, у "двох закапелочках" ^{8/}, тому що решта кімнат, включно з великою аудиторією для викладів і з'їздів, усі були обсажені загоном російських військових летунів і ці вперто відмовлялися будинок звільнити.

Правда, ота "російська меншість" далеко не вся складалася з росіян в розумінні національного походження. Значна була між ними домішка - якщо не більшість - елементу, національне походження котрого було виразно українське. Ці люди вважали самих себе, або бажали, щоб їх інші вважали, за справжніх росіян, бо вони самі, чи їх батьки, або навіть діди-прадіди, асимілювались під впливом русифікаційного процесу, що тривав сторіччя. Український народ стратив тим способом, протягом тих сторіч, свої горішні шари, інтелігенцію і заможні врестви. Вони й їхні нащадки обернулися таким чином у "росіян". Що з того процесу залишилось українським, було збідніло селянство, яке зберігало етнографічно-язикові ознаки окремішньої народности.

Керівна еліта, що стояла тепер на чолі українського національного руху, була, за її соціалним складом, в більшості, дітьми селян, сільських духовних та народніх учителів. Ця верства встигла досягнути певного рівня освіти і засвоїти собі світогляд модерного соціалізму та ідеали національного ренесансу європейських народів. Цей табір провідників національної революції складався переважно з ще дуже молодих людей - люди старшого віку були там одилиці, - часто студентів, котрих захопила хвиля руху і наклала на них часто непосильні завдання і тяжку відповідальність. На ділі цей тягар виявився з часом затяжким для їх духових сил і здібностей.

Та частина росіян в Україні, яка з походження була етнографічно-українська, але признавалася до російського народу, була ще більш завзята у спротиві національно-українському рухові, ніж справжні росіяни. Національні українці звали їх глумливо "малоросами". Ці "малороси", так само як і росіяни, що мешкали на Україні, справді мали що стратити, якби усі мрії українського руху сповнилися. Адже ж вони були до революції фактичними господарями цієї багатой країни з її родючим чорноземом і необмеженими виглядами на індустриальний розвиток і добробут. Як горішня соціална верства росіяни на Україні і разом з ними "малороси" тримали у своїх руках цілий адміністративний апарат країни, керували усіма ділян-

ками життя її населення. Вони творили її освічену верству, як професори в університетах, учителі в школах, співробітники і видавці щоденників і журналів, тут також з значною домішкою зросійщених жидів. Вони /разом з поляками/ переважно посідали всі великі і середні земельні маєтки. Вони складали клясу промислових магнатів - разом з поляками і в чималій мірі, також з жидами. Також поважна частина промислового робітництва складалась з прибулих з центральної Росії росіян або з зросійщених місцевих людей. Тому господарська і суспільно-політична сила цієї "російської меншости" була куди більша ніж це впливало з формального її відсотка в населенні.

Нині загрожувала автономія України усім цим російським позиціям. Перш за все, не могло бути сумніву, що в новій автономній державі був неминучий перехід адміністрації до українських рук, раніше чи пізніше. Але також усі інші позиції не можна було вважати забезпеченими за їх попередніми власниками. І це з огляду на соціяльні аспірації революції. У цьому могла собі українська влада дозволити не менш далекосяглими замислами, ніж то робила большевицька пропаганда, або, як українські діячі це формулювали: український нарід не має власної буржуазії. А тому гасло націоналізації великого приватного майна у містах, або проєкти соціялізації земельних маєтків, мало досить виразний національно-український сенс: тим способом гадалося ослабити національну позицію неукраїнців в Україні і зміцнити соціяльну позицію трудових шарів українського народу. А власне, чому ні, - доводили українці: хіба все це багатство не дісталось неукраїнцям завдяки колоніяльному загарбництву і національному визискові?

Правда, як ми всі швидко в тому переконалися, були большевицькі послідовники ленінського вчення на Україні ліпшими фахівцями у вживанні гасла "грабуй награбоване", ніж українські "соціяльні прозеліти", і вони уміли знаменито використати соціяльні інстинкти українського селянина, як також ворожнечу до всього українського у російських та у зросійщених робітників у містах, щоб підкопатися під найсвятіші й найсправедливіші мрії української національної революції. Тимчасом, у той початковий період боротьби українців за самі підстави автономії, у той період, мовляв, дипломатичної боротьби між Києвом і Петроградом, ніхто ще не міг передбачити, як виглядатиме внутрішня контроверсія різно-національних факторів на Україні. Але одна річ була зовсім ясна: великороси в Україні ніколи не примиряться з доброї волі з повним здій-

сненням українських прагнень; у їх тяжкій боротьбі назовні прийдеться українцям добре оглядатися на спротив у середині ^{9/}.

Таким чином ставало більш-менш ясним також для українських політиків, що одинока національна меншість, яку їм, мабуть, вдасться притягнути на свій бік у їх боротьбі за автономію, будуть жиди. Але також тут далеко не все було гаразд, з тої причини, що процес зросійщення, як в розумінні культурної асиміляції, так політичної орієнтації значної частини жидівської інтелігенції, буржуазії й робітників, зайшов не менш далеко, ніж у тих українських "малоросів", що про них ішла мова вгорі. Ці зросійщені жиди в Україні були не меншими ворогами українського національного визволення, ніж "малороси". Вони також полишилися у стороні від жидівського національного руху, від сіонізму і жидівського соціалізму. Вони почасти були дуже активні в політичних угрупованнях російської меншости в Україні, як у ліберальних, так і соціалістичних його колах; а коли згодом повіяло в країні большевизмом, так ті з них, котрим в тому не перешкоджав їх соціальний стан, опинилися також у лавах нових переможців. Вони мали значний вплив, бо були дуже активні в крайовій пресі й культурному житті українського міста. Вони часто репрезентували тут "російську орієнтацію" в політичному житті і почасти сиділи навіть в Центральній Раді, як представники обох головних російських соціалістичних партій - меншевиків і соціалістів-революціонерів. Це вони кидалися найбільше ввічі українському таборові і викликали ворожі настрої супроти жидів взагалі, хоч ці зросійщені елементи у жидівському політичному таборі були чужі, бо у жидівському суспільстві панувала виразна національна орієнтація. Ці російські патріоти жидівського походження, - а з бігом часу і зміною революційної ситуації на Україні, жидівські прозеліти большевизму, спричинилися у чималій мірі до затруєння тих дружніх взаємовідносин, які створилися у першу добу революції між українським і жидівським політичними таборами, перш за все завдяки консеквентній політиці жидівських національних представників в Центральній Раді, які співпрацювали з українцями в укладанні перших цеглин автономної держави.

Правда, патріотично-російські тенденції, що представники російської меншости жидівського походження провадили в Центральній Раді, в муніципалітетах, в робітничих радах, в російських часописах, що виходили в українських містах, та в яких працювали асимільовані жидівські інтелігенти, не були одинокою перешкодою на шляху до гармонійної українсько-жидівської співпраці. Впертий опір ро-

сійського правительства супроти бажаного українцями обсягу компетенції автономних органів, далі загострення соціальних тенденцій селянських українських верств, які успішно визискувала большевицька пропаганда, спроба національного українського керівництва протидіяти большевизації народніх мас і війська шляхом загострення національно-патріотичних гасел, усе це разом почало створювати в країні атмосферу політичної і національної дразливости, що не могло не вплинути негативно на жидівсько-українські взаємовідносини, як у народі, так у політичних чинників обох таборів. З другого боку, не залишилася без впливу на наміри і пляни державного будівництва українського керівництва радикальна зміна революційної ситуації, яка сталася з приходом большевиків до влади в Росії, з вибухом громадянської війни, а потім з наступом большевицької "червоної гвардії" на Україну і на Київ. Головне гасло з початкової доби революції про автономну українську державу, як інтегральну частину федеративної і демократичної Російської республіки, не лише втратило колишню свою популярність у масах українського люду, але, фактично, також вигляди на здійснення в нових обставинах. Жидівська національна суспільність, котра щойно засвоїла собі психологічно факт будівництва автономної української держави і ледве почала улаштовуватися між її будівничими чинниками, опинилась раптом серед нової ситуації, коли український табір почав перекладати своє загострене національне почуття у нові державницькі форми, які йшли радикально далі початкових автономних постулатів. Політична думка національної жидівської суспільности опинилась на роздоріжжі.

Добрий початок українсько-жидівської співпраці. Воно справді спочатку здавалося, що ми стоїмо перед добрими і великими можливостями. Також керівники українського руху, як видно, вірили у ці можливості. Принаймні, коли Винниченко писав чотири роки після тих подій свою історію української революції, він пригадав собі той ідеальний стан тодішньої віри у добрі вигляди жидівсько-української згоди. Так, коли він там пише про те, як меншості "не могли примиритися з перемогою українства й все намагалися якось затримати її дальший поступ", він додає: "крім єврейських партій" ^{10/}. А там, де він описує добрий перебіг першого спільного засідання Малої Центральної Ради з представниками національних меншостей, він каже: "Особливо ця щирість виявлялася у представників єврейських організацій. Вони вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган і виступали в ньому, як рівні члени його, з

рівними правами, політичними і національними; представник сіоністів промовляв староеврейською мовою, тим маніфестуючи й прихильність сіоністів до української державности і рівноправність єврейства в цій державности" 11/.

Урочисті промови в тому першому спільному засіданні Центральної Ради з 12-го липня 1917 року /25-го липня за новим календарем/ не були лише маніфестацією, а відзеркалювали справжню позицію національно-жидівського представництва в тодішньому українському парламенті. Були, зрозуміла річ, певні різниці й нюанси в тих промовах, як і в позиції кожної з п'яти жидівських партій, котрі там заступали жидівську національну меншість, але спільним було у всіх них визнання права України на територіяльно-автономний державний лад, незалежно від того, як викристалізуються врешті взаємовідносини між автономними одиницями багатонаціонального російського державного організму. Цей спільний фронт тривав аж до того моменту, коли стихійний біг подій не потяг українську політику на шлях повного державного відокремлення від решти Росії. Тут, коли відкрилася неминучість відірвання українського жидівства від решти жидів у межах Росії, коли стала зовсім реальною небезпека розшматування колишнього суцільного національного жидівського тіла, жидівські політичні угруповання спинилися. Так стався перший прорив у неписаній, але фактично до того діючій згоді між національними таборами - українським і жидівським. Голосування у Центральній Раді підчас проголошення 4-го Універсалу зафіксувало той прорив. Також у цім не було одностайного відношення усіх п'яťох жидівських політичних партій, і різниці між ними відбилися на дальших українсько-жидівських взаємовідносинах.

Засаднича жидівсько-національна позиція. Якщо бажаємо пізнати правдиву засадничу позицію жидівських партій у ту урочисту хвилю, від котрої почалася коротка, але справді "золота доба" жидівсько-української співпраці, маємо придивитися до одної постанови, принципового змісту, котру ухвалив Всеукраїнський Комітет Жидівської Соціал-Демократичної Партії "Поале-Ціон" напередодні підписання згоди між представниками Центральної Ради і делегацією міністрів Тимчасового Правительства про підстави автономної України і разом з тим про вступ представників національних меншостей до складу Центральної Ради. Ця резолюція, що недвозначно зманіфестувала позитивну позицію жидівських соціалістів в Україні до українських вимог правдивого автономного статусу для країни, мала тоді безсумнівний вплив на переговори між українськими представниками і російськими міні-

страми. Тому немає нічого дивного, що обидва історики української революції: соціал-демократ Винниченко і соціал-революціонер П. Христюк, внесли текст тієї постанови соціалістично-сіоністичної партії до своїх творів.

Вага цієї резолюції полягає не тільки в тому, що вона, як здається, стала в пригоді українській стороні в тих переговорах, але також тим, що вона засвідчила, що жиди ставляться прихильно до українських прагнень. Її значення також у її програмовому змісті, де доводиться, як доцільність територіяльно-автономного ладу, так оправданість встановлення кордонів автономної території в згоді з етнографічним станом його людности. Якраз це питання територіяльного обсягу автономної України було одним з найтяжчих точок в тих переговорах: українські представники добивалися включення всіх її губерній у кордони майбутньої автономної держави, тоді як російські міністри пропонували обмежитись на п'ятьох. Ця точка так і залишилась спірною у дальшому процесі переговорів аж до остаточного розриву між Києвом і Петроградом. Постанова "Поале-Ціон" визначила також остаточну межу політичної самостійности України, на котру могло жидівське суспільство погодитися, беручи на увагу життєві національні інтереси жидівського колективу, в обсязі загально-російському. Постанова зафіксувала за таку межу перебудовання Російської держави на республікансько-федеративних підставах і включення України, як автономної частини, у ту федеративну республіку. Дальше цієї межі не вважав також "Поале-Ціон" за можливе піти. Кілька місяців пізніше, коли українська революція вступила у другу свою рішальну добу, і Центральна Рада проклямувала державну незалежність України, "Поале-Ціон", у згоді з тією постановою, й разом з іншими трьома жидівсько-національними партіями, утрималася від голосування. З усіх п'яти жидівських партій один "Бунд" голосував, разом з росіянами, проти проголошення України самостійною державою.

"Бунд" не керувався при тому голосуванні міркуваннями жидівсько-національними, лише виходив "з інтересів революції". Вже при іншій нагоді, коли українські партії поставили на рішення Малої Ради пропозицію про скликання окремих українських Установчих Зборів, чотири з п'яти жидівських партій голосували разом з українцями, але представник "Бунду" був проти і мотивував своє негативне відношення "інтересами революції". Він тоді заявив, між іншим: "... Ми дивимося на розрив з Російськими Установчими Зборами як на контр-революційний вчинок і будемо проти того бороти-

ся" ^{12/}. Решта жидівських партій не вбачала жадної небезпеки для здобутків революції в скликанні власних Установчих Зборів для України, що дали б країні державну конституцію, підстави для регулярних законодавчих установ і встановили б компетенцію і порядок діяльності сталого правительства. Навпаки, вони добачали у цьому всьому якраз забезпечення цих здобутків. Вони не бачили, чим власні Українські Установчі Збори загрожують майбутньому федеративному устрою Російської респубіки.

Ота постанова "Поале-Ціон" не оминула також нагоди формулювати підстави організації національного життя меншостей в автономній Україні. Вона проклямувала засади національно-політичної автономії для меншостей на основі персональній і також з'ясувала організаційні підстави такої автономії. Висловлене було також бажання, щоб ті основи були встановлені за спільною згодою всіх народів в Україні, а також, щоб вони були згодом ратифіковані федеративними Російськими Установчими Зборами.

У зв'язку з тими засадами партія "Поале-Ціон" жадала: перше, визнання Тимчасовим Правительством Центральної Ради і Генерального Секретаріату автономними центральними органами українського народу; друге покласти на Центральну Раду, щоб вона, разом з представниками національних меншостей, випрацювала основи організації територіяльно-автономного ладу в Україні.

Варто одмітити, що головні засади постанови "Поале-Ціон" у той час були у згоді з думками і бажаннями української політичної верхівки. Вони також були згідні з намірами решти жидівських партій, політика яких також велась ще довгий час в дусі тієї резолюції ^{13/}. "Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне і культурне самовизначення, Окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах. - Визнаючи гасло державного ладу в Росії на республікансько-федеративній підставі, Окружний Комітет вважає необхідним підтримувати у відношенні до України домагання національно-територіяльної автономії сеї округи в етнографічних межах, у такім розумінні, що географічно ця автономія має обіймати одностайну територію, в якій більшість населення становлять члени української нації.- При цім у виборах до Центральної Установи представників України /сойм/ має брати участь усе населення України, без різниці національності, а вибори мають бути загальні, рівні, безпосередні, тайні, без різниці полу й пропорціональні. - Для оборони інтересів національних меншостей, які

живуть на Україні /руських, євреїв, поляків і ін./, вони повинні мати право автономно управляти національними справами, відокремленими від компетенції загально-державного парламенту, Українського Союму, й органів місцевого самоврядування. Тому нації меншостей утворюють місцеві органи національного самоврядування, окружні всеукраїнські органи й загально-російські - на персональних основах /органи представничий и виконавчий/. Головні основи територіяльно-політичної автономії України, національно-політичної автономії меншостей, межі компетенції автономних органів і публічні права мов тих націй у всіх державних, окружних і місцевих органах - устанавляються за згодою всіх живущих на Україні націй і мають бути затверджені всеросійськими Установчими Зборами через основне, загально-державне законодавство".

Винниченко написав кілька вступних рядків до тієї жидівської постанови. Наводимо його головні зауваження: "Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії, поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державности. Не маючи самі претензій на національне панування на Україні; розуміючи, що при демократичному ладі панує становище повинна зайняти та нація, яка складає більшість населення; розсудивши, що українці не сьогодні, то завтра неминує витиснуть панування руських, вони не мали ніяких підстав для боротьби з українством за панування руських. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державности, як факт, як щось природне й неминує, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї свої власні прагнення й цілком свідомо рішуче й послідовно uznали себе громадянами Української Держави в тій формі її, в якій зазначалось в Універсалі".

Україна стає автономною державою. Переговори між петроградськими міністрами і представниками Центральної Ради скінчилися згодою. Про досягнену згоду довели обидві сторони до відома суспільства, кожна від себе: Тимчасове Правительство окремою декларацією з 2-го /15-го/ липня, а Центральна Рада 2-им Універсалом 3-го /16-го/ липня 1917 року. Згода на ділі зафіксувала стан, котрого досяг на той момент український національний рух, або, якщо назвати дитину її справжнім ім'ям, українська революція. Хоч в обох тих документах слово "автономія" навіть не згадувалось, постав на ділі з того дня автономний лад на Україні з власним парламентом - Центральною Радою - і власним Правительством - Генеральним Секретаріатом. Рішальним у тій згоді в розумінні перемоги гасла територіяльної автономії було, що від нині мали в парламенті і в пра-

вительстві сидіти як рівноправні члени обох цих органів, як спільні господарі автономної держави, всі національності, що жили в Україні, у справедливій пропорції: українці, росіяни, жида і поляки.

Центральна Рада у тому новому складі ухвалила 16-го /29-го/ липня, цей раз вже не як революційне представництво одного з народів України, а вже як законодавча інституція країни, "Статут вищого управління України". Правда, цей статут мав ще бути затверджений петроградським правительством, але у суспільну свідомість всіх народів країни він увійшов як конституція автономної України.

Меншості дістають посади віце-секретарів у Генеральнім Секретаріаті. Цей основний закон автономної Української держави встановив, уперше на протязі історії жидівського народу у розсіянні, співучасть на конституційній основі офіційного представника жидівського народу у складі правительства України. Додаток до п. 8 Статуту створив три посади віце-секретаря справ національних меншостей: російської, жидівської і польської.

Ці віце-секретарі входили у склад Генерального Секретаріату для національних справ, але визнавалися як рівноправні з генеральним секретарем /українцем/, кожний в межах справ його меншости. Цей момент підкреслив порядок затвердження тих віце-секретарів разом з генеральними секретарями Малою Радою, або як вона називалася формально: Комітетом Центральної Ради.

Другий важливий пункт в Статуті, з погляду конституційного стану меншостей, стосувався їх язикових прав. П. 20 Статуту становив у цьому змислі виразно, що "усі закони, адміністративні розпорядки і постанови, які будуть видані в українській мові, мають публікуватися також у мовах меншостей: в російській, жидівській й польській".

До Статуту був доданий список членів Генерального Секретаріату й між ними перший віце-секретар для жидівських справ - Моше Зільберфарб. Тим був зроблений перший формальний крок до створення жидівської національної автономії в Україні ^{14/}.

Замість "Статуту" - "Інструкція". Російське правительство того Статуту не затвердило. Політично права частина того правительства демісіонувала з протесту проти київської згоди з Центральною Радою. Тимчасом вибухло перше большевицьке повстання проти Тимчасового Правительства. Воно не вдалося, і в Петрограді створено нове

Тимчасове Правительство, на цей раз з Керенським на чолі, але, як реакція на большевицьке повстання, з більш правим ухилом. Нове петроградське правительство не визнало себе відповідальним за згоду, котру заключили міністри попереднього правительства в Києві. Та згода ніби повисла у повітрі. Між Києвом і Петроградом почались переговори наново, які скінчилися тим, що до України була послана, замість пропонованого Центральною Радою "Статуту вищого Управління України" - "Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Правительства на Україні".

Справа, розуміється, була не в зміні назви, точніше, не лише в цьому. Головна різниця між Статутом і Інструкцією полягала у наступних трьох точках: перше, компетенція влади автономних органів була дуже звужена; друге, територія автономного краю була зведена до якихсь п'яťох губерній, третє, у Генеральний Секретаріат мали увійти чотири неукраїнські члени на цілий його склад з дев'ятьох.

Три віце-секретарі для справ національних меншостей залишились надалі також у новому складі Генерального Секретаріату. Пункт 3 в Інструкції формулював це так: "У Секретаріаті для національних справ заводяться три посади віце-секретарів, таким чином, що чотири чисельно найбільші національності на Україні матимуть кожна її власного представника в особі секретаря або одного з його підсекретарів" ^{15/}. Розуміється, петроградське правительство не скасувало посади національних секретарів не з своєї відданости до засад національної автономії, а з розрахунку, що тим способом зміцниться ще більш вплив неукраїнців у автономнім виконавчім органі країни.

Жидівські представники стали рішучо на стороні українців. "Інструкція" була видана 4-го /17-го/ серпня 1917 р., рівно через місяць з дня проголошення 2-им Універсалом про заключення згоди з делегацією Тимчасового Правительства. Своім змістом воно на ділі скасувало найважливішу суть тієї згоди. Хвилювання і обурення в українській суспільності було велике. Мала Рада збиралася у ті дні майже щовечора, щоби заслухати біжучу інформацію про перебіг переговорів делегації Центральної Ради в Петрограді. Ось у ці зворушливі хвилини з'ясувавалось наочно, що національні жидівські представники тримаються твердо і непорушно умови 3-го липня, розуміють український біль і вважають себе повними спільниками в боротьбі за виконання тієї умови. В однім з тих засідань Малої Ради, коли була зачитана телеграма від української делегації, котра драма-

тично з'ясувала стан переговорів, виступив член Ради від "Поале-Ціон" і в короткий, схвильованій й палкій промові дав стислий вираз тієї позиції жидівських національних кіл. За ним почулися подібні заяви співчуття і протесту проти нової політики Петрограду решти жидівсько-національних членів Ради. Була то маніфестація здійсненої дружньої співпраці національних рухів обох народів.

Твориться "Українська Народня Республіка". Українські керівні кола тяжко і довго вагалися, чи прийняти ту "Інструкцію", не вважаючи на вказані тяжкі обмеження, або її відкинути і стати на шлях революційного спротиву до центрального російського правительства. Врешті переміг холодний розум над природнім обуренням. Вони перейняли владу над країною разом із згаданими обмеженнями компетенції і теренового обсягу. Вони твердо вірили у свою остаточну перемогу і були певні в справедливості своїх прагнень. Хід подій дуже швидко оправдав їх рішення і надії.

Наприкінці жовтня 1917 р. більшовики підняли вдруге повстання проти Тимчасового Правительства і на цей раз вдалося їм захопити владу в Росії. Тим скінчилось, разом з правительством Керенського, також коротке життя його "Інструкції" для України. Тут поки що цемент національного руху продовжував тримати вкупі різні політичні і соціальні елементи нації навколо спільного фронту боротьби за спільні національні домагання. Вони зуміли вдало скористатись початковою слабкістю нових, більшевицьких панів Росії, влада котрих не йшла тоді за межі центральної Росії, власне трималася більш лише по містах, а поза тим вони вступили в тяжку громадянську війну з "білими" військовими формаціями. При цих обставинах було зовсім конечним, коли українське керівництво рішило не лише повернути Центральній Раді усі ті права, котрі були досягнені в умові з 3 липня, але зробити необхідні кроки, щоби консолідувати владу Києва на усьому просторі української землі. Нарешті настав момент, коли можна було здійснити обіцянку I-го Універсалу порядкувати своїм життям. 7-го /20-го/ листопаду 1917 року Центральна Рада проголосила у своїм 3-ім Універсалі заснування Української Народньої Республіки. На ділі тим постала у комплексі Східньої Європи нова самостійна держава.

Разом з тим здійснилося в жидівському житті фактично те, чого жидівське суспільство так увесь час побоювалось, без того, щоб воно було в силі тому запобігти: дарма були всі застереження жидівської політики проти порушення цілоти російського жидівства: міць відцентровних чинників революції привела з об'єктивною неминучістю до розвалу колишньої імперії, а тим також до пошматування п'яти-

шости-мільйонного жидівського суспільства. Вже відновлення самостійної Польщі відокремило від того російського жидівства більш третини. А зараз дійшла черга до двох мільйонів українських жидів. Тількищо жидівська суспільність тут все ще трималась ілюзії великої, неподільної російської держави і вірила далі, що федеративна засада все ж є здібна обернути ту ілюзію у реальну дійсність. А тим, мріялось, вдасться також спасти цю найбільшу гілку світового жидівства, котра зосередила в собі найкращі творчі культурні сили народу, була головним носієм і рішальним чинником сіоністичної ідеї національного відродження у старій бітьківщині. Ця вперта віра у ту ілюзорну ціль перешкодила на протязі довгого часу витворенню ясної політичної лінії у жидівського національного табору в Україні. Позиція п'яти жидівських партій того табору в Центральній Раді не була одностайною, мимо окремих моментів особливого характеру; ця позиція не була вистачально виразною в голосуваннях, котрі, як здавалося в перспективі тих часів, були рішальними для долі країни. Таким чином, поділили між собою українці й жиди відповідальність за те, що той жидівсько-український "шлюб" в решті решт не був щасливий.

З проголошенням Української Народньої Республіки у 3-му Універсалі Центральної Ради українська державна думка зробила рішучий крок на шляху до створення самостійної держави, але всеж, тимчасом, ще не витягла останніх консеквенцій з того кроку. Не вважаючи на почуття образи і обурення, з котрими українські політики повернулися з останніх переговорів з Тимчасовим Російським Правительством, не вважаючи на просто ворожий настрій у масах українського люду до Росії, джерелом котрого були відомості й чутки про непристойне трактування української делегації петроградськими панами, не дивлячись, нарешті, на розчарування від змісту "Інструкції", яке було сприйняте суспільною думкою країни як грубе порушення урочистої обіцянки, не дивлячись на цей так несприятливий психологічний стан, всеж не відступив також 3-ій Універсал від обіцянки не порушувати цілості Росії. Ця обіцянка була формульована так:

"Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів" 16/.

Залишення федеративної засади як інтегральної частини української політики, не вважаючи на те, що ілюзорність її здійснення

була наявною, задовольнило також на цей раз жидівську суспільну думку. Справді, жидівські національні партії голосували усі, разом з цілим українським загалом, за 3-ій Універсал і проклямування Української Народньої Республіки.

Тяжко можна було б собі уявити іншу поведінку жидівських національних представників в Центральній Раді у той рішальний момент. Адже той самий Універсал не лише проголосив постання української держави, але zarazом подбав про становище неукраїнських народів в новій державі. Коли згода 3-го липня включила трьох віце-секретарів до складу Генерального Секретаріату, які мали представляти три головні національні меншості й стояти на охороні їх національних інтересів, був тим зроблений перший крок до заведення автономного управління національними справами меншостей. Швидко потім був зроблений другий крок на тому ж шляху. Зараз по большевицьким перевороті в Росії, перейняли Центральна Рада і Генеральний Секретаріат усю законодавчу і виконавчу владу в повнім обсязі, як щодо ділової компетенції, так щодо території, на котру та влада розповсюджується. Замість п'яти губерній, які "Інструкція" дала під українське управління, були тепер включені в обсяг української влади 11 губерній, де етнографічно українська людність складала більшість. 3-ій Універсал перечислив усі ті губернії докладно за їх ім'ям. Щодо ділової компетенції, так були негайно відновлені ті секретаріати, котрі "Інструкція" залишила у компетенції Петрограду. При цій нагоді були, за ініціативою жидівського віце-секретаря, підвищені усі три національні віце-секретарі у справах національних меншостей на повноправних генеральних секретарів. Слід відмітити, що національний український інтерес при цьому не лише не втратив, але навіть виграв від тієї зміни. Як пам'ятаємо з сказаного про склад Генерального Секретаріату за "Інструкцією" входили до нього на загальну кількість дев'яти секретарів - чотири не українці. І це окрім трьох національних неукраїнських віце-секретарів. Російське правительство сподівалось тим добре забезпечити свій вплив на діяльність Генерального Секретаріату. Тепер усе це змінилось: формально увійшли до нового складу українського правительства лише ті три генеральні секретарі від меншостей. Поскілки у різні моменти входили у це правительство ще генеральні секретарі неукраїнці, так було то з доброї волі українського політичного табору і з міркувань політичної доцільности.

Тим настав на Україні новий стан. Фактично була тут власна українська держава, в якій були засадничо, конституційним шляхом,

забезпечені права національних меншостей. 3-ій Універсал з 7-го /20-го/ листопаду 1917 р. формулював ту обіцянку національним меншостям так:

"Український народ, сам довгі літа боровшись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцїх, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя" ^{17/}.

Могло здаватися, що ідилія була повною. Але навіть тут не обійшлося без "каплі дьогтю в бочці меду". І якраз були то на цей раз жидівські представники, які подбали про ту домішку. Правда, вони оголосили, що голосувати будуть за Універсал, але мотивували своє формально-позитивне відношення у супроводі таких застережень, все оглядаючись на "інтереси революції" та вказуючи на небезпеку того акту для цілості Росії, що викликали бурхливі протести серед численної української публіки на галеріях парламенту, - було то урочисте засідання повної Центральної Ради, - а також роздратували українських членів парламенту: вони просто зіпсували їм велике національне свято. Член Ради від "об'єднаних жидівських соціалістів", Літваков, той, можна сказати, навіть пролив "патріотично-російську" сльозу, заявивши, що "проголошення Української республіки може зробити враження, мов би ми відірвали частину від живого тіла Росії" ^{18/}. Сьогодні по сорока роках і по тому, що українська революція скінчилась катастрофою для обох народів, по тому, як той самий Літваков і йому подібні були знищені в большевицьких катівнях, можемо залишити на вирок історії, чи був в тих заявах жидівських представників якийнебудь політичний чи тактичний сенс з погляду справжніх інтересів жидівського народу.

Вплив перемоги большевиків в Росії на Україну. Оглядаючись з історичної ретроспективи на події тих днів, може комусь здаватися, що якраз з того жидівського плачу над "роздертим тілом Росії" почалася нова доба у відношеннях між жидами і українцями. На ділі, причини тієї зміни слід шукати не у поведінці жидів. Вона не полягала також в тому, що жидівська суспільність насторожилася, дивлючись на загострення націоналістичних настроїв в українському таборі. Хоч, як перше, так й друге були до того причетні. Дійсна причина полягала у радикалізації діючих у революції сил і вплив цієї радикалізації так на український, як і на жидівський табір.

В Росії більшовики сіли міцно у сідлі. Більшовики були ліпшими фахівцями ніж хтось інший у вживанні чинних методів для цього, щоб повернути "заблукану українську вівцю" до російської "отари". Їх радикальні гасла почали поволі, але систематично підкопуватись під нещодавно ще тривкий у його національних почуваннях український табір. Українське керівництво так само як більшовики мало в програмі низку радикальних мір, які також були урочисто перераховані у третьому Універсалі. Але не було видно жадної радикальної акції в тому напрямі. У цьому відношенні була велика подібність між урядом і партіями української держави і бувшим російським Тимчасовим Правительством. Як там, так і тут мав народ терпеливо чекати на майбутні Установчі Збори, на те, що вдасться переконати воюючі сторони розпочати мирні переговори, або надіятись на діяльність земельних комітетів для упорядкування тими землями і знову чекати рішення Установчих Зборів. А більшовицькі агітатори обіцяли усе негайно і самочинно перевести. Замість того покладалися українці на те, що з дальшим поступом на шляху до стану повної національно-державної самостійності вони зуміють вдержати навколо свого національного руху в шорах розбурхані селянські і робітничі маси народу і таким чином зупинити "більшовицьку пошесть" на кордоні нової держави. Раз ставши на цей шлях, вони на кожну радикалізацію соціальних гасел більшовиками мусіли відповісти радикалізацією гасел українського націоналізму, що на ділі не могло не супроводитись збуджуваннями ворожнечі до неукраїнських народностей. Особливо сприяв тому похід на Україну "червоної гвардії" Муравйова. А поскільки найлегше викликати ворожі почуття до жидів, так наслідком того процесу було, що взаємовідносини з жидівським населенням у містах і містечках були напросто затруєні, але охоронити українського селянина і вояка від більшовицької зарази не пощастило.

Розуміється, ця зміна у взаємовідносинах між українським і жидівським табором не наступила відразу. Був це порівнюючи довгий процес, який лише почався після проголошення Української Народньої Республіки. З цього моменту виявилось, що нова держава має в більшовицьких панах Росії відвертих і рішучих ворогів. Більшовики не пустилися в дискусію з українцями в питаннях автономії, федерації й інших подібних "буржуазних дурниць", як це робило кілька місяців до того демократичне правительство Росії. На проголошення власної української демократичної держави вони відповіли шаленою пропагандою в українським селянстві і в українському війську. Наслідком цієї підривної праці настав справжній хаос в українських на-

ціональних військових частинах, з яких деякі проголосили себе "незвтральними" у боротьбі між Центральною Радою і большевицькою "червоною гвардією", яка розпочала наприкінці 1917 року наступ проти Української Республіки, оголосивши, що вона несе советську владу з далекої півночі "на вістрях багнетів" 19/.

Україна стає самостійною державою. Таким чином Україна опинилась в стані отвертої війни, яку російське правительство проти неї розпочало. При цьому стані річей у керівників української політики не було підстави триматися далі засади федерації з державою, котра не перебирає у засобах боротьби проти їх країни й народу. Проголошення України самостійною державою було в цих обставинах лише логічним кроком, неминучим наслідком збройного нападу російських большевиків.

Проголошення України самостійною державою було, разом з тим, спробою викликати в народі почуття національної гордості, поставити перед ним ціль, за котру варто битися і принести жертви, й тим способом затримати ширення большевицької зарази, котра розкладала перед тим ще стійкі в їх національному настрої селянські маси й національні українські полки.

Проголошення самостійности України 4-им Універсалом Центральної Ради сталося 9-го /22-го/ січня 1918 року. Ворог стояв перед брамами Києва; значна частина території України була вже під владою большевицьких військ. Цей акт був в обставинах того часу не так актом перемоги української революції, як наслідком поразки в боротьбі з національним ворогом українського народу. Він поглиблював почуття образи і ворожнечі до неукраїнських народностей, до тих усіх, хто або сприяв, як вони вважали, перемозі росіян над ними, або трималися осторонь і не помогли їм у боротьбі проти того ворога. Наявне негативне відношення усіх національних меншостей до акту проголошення самостійности, яке було маніфестоване або в голосуванні проти або в утриманні від глосування, як це було у більшості жидівських представників, було сприйняте українським табором, який побачив себе осамітненим в боротьбі з большевицькою Москвою, як ворожий вчинок.

Ця ворожнеча була скерована до всього неукраїнського в країні. Але на ділі увесь біль, увесь гнів, усі розбурхані національні почуття були кинуті на голови жидів. Київ був обсаджений большевицькою червоною гвардією. Правительство і Центральна Рада відійшли до Житомира. Був заключений мир з Центральними Державами - Німеччиною і Австрією. За тим договором прийшло на Україну німецько-

австрійське військо. Уся територія України була очищена від большевицьких військ. Московська влада була примушена примиритися з установленою німцями демаркаційною лінією між Росією і Україною. Разом з німцями повернулися також частини українського війська, що залишилися вірними Центральній Раді. В процесі тих подій і повороту українського війська почалася хвиля протижидівських виступів.

Вже ці перші ексцеси турбували чимало українську національну інтелігенцію, яка розуміла увесь сором і всю небезпеку тих дій для української державности. Один з представників тієї молоді інтелігенції, соціал-демократ і нащадок старовинної традиційно-національної, заможної української родини, Левко Чикаленко, котрий інтервенював, разом з жидівською делегацією, у військовій владі з приводу тих перших погромів, формулював тоді свою опінію в цій справі так: "Вони потоплять волю України в жидівській крові" ^{20/}. Але, не вважаючи на ясну свідомість фатальних наслідків від відродження "традиції гайдамачини" у відношенні до жидів, ніколи вже не вистачило сили у відповідальних за політику українського табору покласти твердою рукою кінець тій фатальній дійсності.

Розуміється, що відповідальні люди обох таборів ледве чи усвідомляли собі тоді належно усю вагу тих наслідків, які матиме той або інший політичний крок у такій переломовий момент, у яким опинилась тоді національна українська революція. Жидівський табір тривав на почуттях і поняттях, котрі з перемогою большевиків в Росії втрачали всякий реальний зміст: жидівство колишньої Росії було вже фактично роздерте на окремі шматки, і якщо ще можна було з нього щось спасти, так то були жиди України, при умові, що вдасться відбити большевицьку навалу і зберегти в ній демократичний лад. Голосування жидівських представників в Центральній Раді за проголошення самостійности України не могло у той мент практично допомогти в чимбудь українцям, але їх відмова підтримати своїми голосами це проголошення і при тим у той переломовий момент в боротьбі українського табору за його найсвятішу національну ціль, принесло тому таборові глибоко розчарування. Жидівській національній табір був власне самотнім неукраїнським чинником в країні, й особливо в місті, на підтримку котрого українці поклалися. Українці мали підстави вірити, що обіцянка завести на Україні національно-автономний лад для національних меншостей принесе їм певні симпатії в неукраїнській частині населення. На ділі, та національна автономія справді інтересувала лише жидів, а решта меншостей залиши-

лась просто байдужою до українських обіцянок. Жидівська суспільність прийняла автономію з почуттям широї вдячності, а вже діючий Генеральний Секретаріят Жидівських Справ і особа жидівського генерального секретаря, повноправного члена Українського Правительства, були предметом гордоців ширших верств жидівського населення. Навколо того Секретаріату почало зосереджуватися усе національне життя українського жидівства.

Національно-персональна автономія для меншостей була, можливо, для українського політичного керівництва, як для української суспільності взагалі, певною "політичною трансакцією", котра, з їх погляду, ті меншості так чи інакше обов'язувала. Було, без сумніву, між українськими національними діячами також чимало таких, котрі були засадничими прихильниками тих автономно-національних прав. Найбільш обов'язувала та національна автономія якраз жидівську меншість, як було видно з того, оскільки цінний той здобуток української революції був в очах жидівського населення. Так, принаймні, дивилися на справу українці. Коли ж жидівські представники в Центральній Раді виявили намір зупинитись, мовляв, "зіскочити з возу", не піти з українською більшістю до кінця і не голосувати разом з українцями за проголошення державної самостійности, то цей намір вразив українців як страшна несподіванка. Ясно, що негативний ефект цієї несподіванки був неминучий.

На ділі не було це лише несподіванкою. Те утримання від голосування мало певну передісторію. А було воно так: українці, як вони це робили завжди, тримали свій плян проголошення самостійности у повнім секреті від неукраїнських членів Ради аж до останньої хвили. Взагалі елемент недовір'я і підозрливості так ніколи й не зник у міжнаціональних відносинах навіть між відповідальними чинниками, що сиділи поруч в парламенті й правительстві і робили спільну працю. Звичайно український табір рішав усе, не притягаючи до поради навіть тих неукраїнців, на поміч котрих він покладався. Українські партії приносили тоді своє готове рішення до Центральної Ради і ставили неукраїнські партії, мовляв, перед доконаним фактом. Так воно було з проголошенням 3-го Універсалу, так і потім, коли мав бути проголошений 4-ий Універсал. Як тоді, так і тепер, коли "шило вилізло з мішка", розпочалися гарячкові наради з представниками меншостей, бо ж на цей раз українцям ішло дуже про те, щоб досягти згоди тих меншостей на проголошення України самостійною державою. Нарешті погодились в тих довгих нарадах на тому, що ще до проголошення самостійности буде прийнятий закон про національно-персональ-

ну автономію для меншостей. Дійсно, український табір додержав ту умову і ще до того, як 4-ий Універсал був поставлений на порядок дня у Великій Раді, був закон про автономію для меншостей прийнятий при тому одногосно, в Малій Раді. Із-за цієї процедури затрималось прийняття 4-го Універсалу на два дні і сталося фактично лише 11-го /24-го/ січня, а не 9-го /22-го/, котре увійшло в історію як офіційна дата заснування незалежної Української Республіки. Видно, що українці були переконані, що тим вони набули принаймні моральне право на урочистий одногосний вотум усієї Центральної Ради, усіх її членів, українців і неукраїнців разом, за Універсал. Коли ж по прочитанні Універсалу - треба собі при цьому уявити ту урочисту і разом з тим гарячково-напружену атмосферу, яка була у цей вечір, як в залі засідання Ради, так на переповнених народом галеріях -- росіяни підняли руки проти - а ті "росіяни" були в більшості зросійщені жиди, - а з ними підняли руки проти Універсалу також представники жидівського "Бунду", а решта жидівських національних представників утрималася від голосування /представники сіоністів просто не явилися на засідання/, - так ця сцена зробила на усіх присутніх українців найтяжче враження, і відповідним було реагування публіки з галерії. Подібна сцена сталася в Центральній Раді за кілька тижнів пізніше, коли голосувалось за заключення миру з Центральними Державами. Правда, жидівські представники: - але знову крім "Бунду", який також і на цей раз тримався позиції російських меншевиків в Раді, - голосували тепер разом з українцями. Але знову ж, як вони це вже зробили при голосуванні 3-го Універсалу, виголосили промови повні застережень, які збентежили українську публіку на галерії у такій мірі, що Предсідник Ради, усіми шанований старий професор Грушевський звелів очистити галерію від публіки.

Тодішня поведінка жидівських партій зовсім не відзеркалювала також одностайного відношення жидівської суспільності до української національної революції. Вже тоді було в жидівських партіях чути голоси тих, котрі вірили у доцільність спільного шляху з українською демократією. Псперше, вони вказували на те, що розпад Росії був об'єктивним процесом, котрого жадне голосування жидівських представників в Центральній Раді не зупинить. Друге, не можна допустити до повного розходження з українським табором хоч би з сугото егоїстичного міркування, бо це загрожуватиме такому велетенському здобуткові жидівського народу, як національна автономія. Нарешті, якщо прийде кінець жидівсько-українській співпраці, то в

українському таборі запанують крайні шовіністичні кола, і наслідки такого реакційного нахилу в державі будуть напевно на шкоду як інтересам революції, так і жидівському народові.

"Революційна демократія" й "Інтереси революції". Не слід забувати, що в ті часи уся атмосфера була мов би наелекризована революційними гаслами, під впливом котрих знаходились зокрема соціалістичні кола. Такі гасла, як от "революційна демократія", або "інтереси революції", були тоді якимось "фетишами", задля котрих люди забували життєві реальні інтереси, що привели до революції, і котрим та демократія мала служити. Ті "фетиші" стали в процесі революції мов би самоціллю, яким приносилися у жертву справжні інтереси народу. Такий був тоді стан також у жидівському суспільстві, а мабуть цей стан був тут найгірший. Головну роль грали у жидівському суспільстві соціалісти, хоч вони склали чисельно меншість народу. Ті три жидівські соціалістичні партії часто поводитися як зачаровані тими "революційними фетишами". Зокрема високо стояв у них авторитет большевиків, котрі здавалися тоді виразниками соціалізму й справжньої революційної активності. Цей авторитет особливо виріс, коли большевики стали володарями в Росії. Українці вказували на те, що як большевики, так і російські соціалісти на Україні обороняють на ділі імперіалістичні інтереси Росії, а не революції, коли вони мотивують свій спротив українським національним прагненням "інтересами революції", або боротьбою проти "контрреволюції". З жидівських соціалістичних партій був це особливо "Бунд", котрий оглядався у своїй політиці в українській справі на російських меншевиків, а вже пізніше просто на большевиків. Але також решті жидівських соціалістів бракувало мужности і рішучости для того, щоб зайняти власну, самостійну позицію, яка б відповідала виключно інтересам жидівського народу. Мається для цього дуже характерний приклад. Коли українці почали формувати власні національні військові частини, вони відмовились допустити туди жидів, хоч жидівські вояки з України в російській армії просилися до тих українських формацій і особливо домагався того союз жидівських фронтовиків, який тоді зорганізувався. Тоді постала серед сіоністів думка створити власні жидівські військові формації з жидівських солдатів в армії, які б узяли на себе охорону життя і майна в жидівських місцевостях, які тоді часто ставали жертвою солдатських банд, що покидали самовільно фронт. Цей плян не був здійснений, бо жидівські соціалістичні партії були проти нього, а міністерство жидівських

справ, яке мало взяти ті жидівські формації під свій догляд, знаходилось під виключним впливом соціалістичних партій. Цей план був відкинутий як "націоналістичний", тобто, "контрреволюційний". Дуже можливо, що якби ті жидівські формації, які знаходились би під урядовим оглядом, були створені, то вдалося б запобігти пізніше поширенню погромів.

- - -

Українська революція, і з нею жидівський національний рух, досягли обидва, разом і у певній взаємозалежності, здійснення найвищих своїх національних прагнень. Але цей найвищий пункт став швидко також початком трагічного процесу, поворотного руху вниз до безодні. Найвищий успіх обернувся у початок кінця.

І всеж святкує у нашу добу мільйонова українська діаспора по світі урочисто ту дату 22-го січня, як найбільше національне свято українського народу. Є тяжко виміряти, чия трагедія була страшніша у тих роках спаду революції на Україні, - жидівська чи українська: кожний сприймає свій власний біль чутливіше. Мабуть, було б гарзд, коли б жидівська суспільність так само зберігала у своїй пам'яті не лише той біль, але разом з тим радість тих часів.

Велика була справді наша радість в тих днях. Не лише у політиків, але у ширших верствах жидівського населення. Телеграфічні оповіщення вийшли тоді з Києва до всіх значних жидівських осередків від імени жидівських установ і окремих діячів. Вони доводили до відома жидівства поза межами України ту велику новину про досягнуту національну автономію.

IV. Перше міністерство жидівських справ

Україна стає автономною й жиди дістають свого першого віце-секретаря. Знаємо вже з попереднього оповідання, що створення окремої посади віце-секретаря жидівських справ /також великоросійського і польського/ було формально пов'язано з угодою між Українською Центральною Радою і Тимчасовим Російським Правительством. Знаємо також, що з заключенням тієї угоди російське правительство мовчазно визнало автономний статус України, хоч в тексті угоди слово "автономія" не було згадане зовсім.

Ця угода, як сказано, пережила, вже від самого початку, тяжку кризу: територія автономного краю і компетенція крайового уряду були значно звужені. Але врешті українці рішили повестися згідно з жидівським народнім прислів'ям: - "Від свині - принаймні щети-

на", - і взялися упорядковувати свою хату: склали новий Генеральний Секретаріят і в його складі - три меншостеві віце-секретарі. Росіяни свій віце-секретаріят тоді не обсадили; лише жида і поляки. Першим віце-секретарем жидівських справ був іменований д-р Моше Зільберфарб. Був то фактично день народження жидівської національної автономії на Україні.

Так само, як при народженні першої автономної країни не було згадано саме слово "автономія", так оминули назвати дитину її іменем також при народженні першої автономної нації - жидівської. Але вже у першій "Деклярації жидівського віце-секретаря" від 1-го жовтня 1917 року, котра формулювала програму майбутньої діяльності віце-секретаріату, вже трактувалася з повною ясністю жидівська національна автономія, її історичне коріння, її істота й величезна принципова важливість. Тому варто зупинитися на тому історичному документі^{21/}.

Деклярація жидівського віце-секретаря. Вперше, говориться в тій декларатії, що маємо визнання національних вимог жидівського народу, "прагнення ширших жидівських народніх верств до національної автономії" - "Створений окремий віце-секретаріят для жидівських справ, на чолі з віце-секретарем, котрому надані, в рамках жидівських справ, права генерального секретаря. У віце-секретаріаті дістало жидівське населення України орган державної влади, обов'язок котрого стояти на сторожі членів жидівської нації й захищати їх проти якихбудь юридичних чи фактичних обмежень їх громадянських і політичних прав; віце-секретаріят має упорядковувати, на основі свободи і демократії, внутрішнє життя жидівської нації, її існуючі установи й творити нові для задоволення нових, зростаючих національних потреб".

"Жадне правило, жадний розпорядок чи закон, які стосуються внутрішнього життя жидівської нації чи її прав, не може набрати законної сили без згоди і підпису віце-секретаря".

"Першим обов'язком віце-секретаря буде випрацювати, за допомогою Національної Ради, Статут жидівської національної автономії. Національна Рада зараз витворюється при віце-секретаріаті з представників усіх /жидівських/ політичних угруповань в Україні. Статут національної автономії поступить до Жидівського Національного Зібрання, котре буде скликане на демократичних підставах й яке буде одиноким повномочною установою для встановлення засад його статуту. Воно ж має створити певний національний орган, перед яким буде віце-секретаріят відповідати за свою діяльність".

"Будувати нашу національну автономію будемо --- на громаді. Місцева громада буде тим ланцюгом, який сполучить будуччину нашого національного самоврядування з його минулим. Жидівський віце-секретаріат вважає за одне з своїх важливіших завдань складання законопроекту для нового розпорядку у громадах, який відповідатиме засадам демократії й суспільним потребам та вимогам сучасного жидівського життя".--- Муситься як найскорше створити демократичні громадські ради, обрані усім жидівським населенням".

"Також не сміє громада існувати надалі на рахунок доходів з "такси" ^{22/}, яка накладає увесь податковий тягар на найбідніші шари населення. Тут потрібно ввести швидко реформу в дусі демократичної податкової політики".

"Завданням віце-секретаріату в ділянці народної освіти буде - дбати про піднесення шкільної й позашкільної освіти на рівень, що відповідатиме педагогічним вимогам та жидівській і єврейській культурі сучасності. Шкільна мережа має бути вистачально густа, щоб фактично уможливити загально-обов'язкову народню освіту".

"Ще одне завдання надзвичайного значення не лише для народної освіти, але також для нашої національної культури взагалі, поставлене перед віце-секретарем, а саме забезпечення законодавчим шляхом публічних прав жидівської мови у громадянському та політичному житті, нарівні з правами інших мов краю".

"Одначе, поза тією творчою працею, не сміємо заплющити очі перед небезпекою, яка загрожує жидівському населенню від темних і контрреволюційних елементів, що лише чекатимуть на відповідний час для здійснення їх злочинних намірів.--- Віце-секретар скористає цілий свій вплив і правову міць для охорони гідності і чести жидівського народу, щоб не допустити до повторення злочинних дій антисемітської політики царського уряду".

От, під знаком цих постулатів почало перше жидівське міністерство на Україні свою діяльність "на терені, на якому - казав віце-секретар - немає ні досвіду ні протоптаних шляхів. Маємо промости новий шлях до справжньої національної творчості народніх мас, й це в умовинах байдужості, з одного боку, і ворожого відношення, з другого".

Ми процитували головніші точки з декларації жидівського віце-секретаря, у яких він формулював ті кроки, що мали привести до відбудови жидівської національної автономії в Україні. Чимало з тих точок були також здійснені, хоч далеко не в їх цілості. Правда, також те, що врешті було проведене в життя у ту коротку добу

української державности, не все сталося в час урядування першого жидівського віце-секретаря /котрий був скоро іменованій генеральним секретарем, а потім міністром для жидівських справ/, й це просто тому, що загально-політичні події й гарячковий хід революційного процесу перешкождали міністрові й штабові його співробітників в їх творчій праці.

Жидівська Національна Рада. Віце-секретар, д-р Зільберфарб, оголосив свою декларацію у першому засіданні щойно створеної жидівської Національної Ради. Рада була з самого початку заснована як дорадча інституція при віце-секретаріаті. Її поради й постанови формально віце-секретаря не зобов'язували. Правда, д-р Зільберфарб висловив у пізнішу добу інший погляд на справу компетенції цієї установи. Саме в його книзі, яка є наділі звітом з його діяльности, як першого міністра для жидівських справ, він каже, що Національна Рада мала стати "активним чинником відродженого жидівського автономного життя" ^{23/}. Але на ділі, аж до першої великої політичної кризи нової держави у січні 1918 р., коли кабінет Винниченка подався до демісії й разом з цілим урядом демісіонував таксаж перший жидівський міністр, Жидівська Національна Рада не відіграла ще ролі політично-активного й авторитетного представництва українського жидівства. Сам Зільберфарб признає, що в добу його міністрування, "доки ще не були створені центральні органи жидівської автономії, заступав фактично сам міністр ті відсутні ще інституції: він виповняв функції виконного органу одночасно з представництвом нації" ^{24/}. У дійсності, ті центральні органи жидівської автономії так і ніколи й не були в їх повнім і нормальнім обсязі створені ^{25/}. Лише якраз протягом тих п'ятьох тижнів кризи, коли російські загарбники сиділи у Києві "пограбували жидівське міністерство, зайняли його хату, знищили його архіви", і також натякнули жидам, що "національна автономія є власне вигадка буржуазії", --- "от тоді почали зростати значення й вплив Національної Ради".--- Вона почала потроху виконувати функції тимчасового вищого органу, й цю роль вона зберегла аж до останньої хвилі, коли жидівське міністерство було ліквідоване" ^{26/} гетьманским урядом.

Цей новий фактичний статус Національної Ради, як вищого представницького органу жидівської суспільности, був формально зафіксований, і тим набув конституційного значення, у хвилю, коли Центральна Рада обрала Вульфа Лацького міністром жидівських справ на місце М. Зільберфарба. Це сталося на засіданні Малої Ради 10-го

квітня ^{27/}, коли голова Ради оголосив, при нагоді виборів нового міністра, що "він є відповідальним перед Жидівською Національною Радою й має у своїй діяльності дотримуватися програми, яка буде тією Радою ухвалена" ^{28/}.

Склад Національної Ради. У першу добу існування жидівського міністерства був склад Національної Ради побудований на засаді паритету: кожна з п'яти жидівських політичних партій, які представляли жидівство України в Центральній Раді, посилали делегатів до Національної Ради.

Цей паритетний принцип представництва різних політичних груп, замість представництва пропорційного, яке б відповідало їх справжній вазі в народі, був наслідком особливого взаємовідношення сил, яке створила революційна ситуація тієї доби: усі соціалістичні партії, також комуністи, виступали під спільною назвою "революційної демократії". На протязі довгого часу, доки перемога комуністів її не ліквідувала, та "революційна демократія" вважалася єдиним носієм революції. Й справді, "революційна демократія" відзеркалювала на протязі довгого часу настрої й почування народніх мас, як це довели результати загальних виборів як до Всеросійських Установчих Зборів /листопад 1917 р./, так до Українських Установчих Зборів /грудень 1917 р./ ^{29/}. Ця домінуюча позиція "революційної демократії" привела до майоризації всіх суспільних й представницьких органів соціалістами. Несоціалістичні кола мали задовольнитися становищем безпомічної меншости, або перемалюватися на "соціалістів", якщо вони конче не хотіли відмовитися від політичної діяльності.

Цей загальний стан річей в нежидівській суспільності перенесла жидівська "революційна демократія" також на відносини у жидівській суспільності. Також тут жидівські соціалісти майоризували всі суспільні й представницькі інституції, оскільки тому не перешкождали ті випадки, коли ті інституції постали на підставі загальних виборів, як, наприклад, місцеві жидівські громади. В дійсності і всупереч результатам виборів до загально-державних установ, де "революційній демократії" почастило зберегти свою перевагу, при виборах у жидівські громади перемагали всюди якраз несоціалістичні угруповання.

В оправданні цієї переваги "революційної демократії" в жидівському національно-політичному житті, пише жидівський міністр Зільберфарб таке: "Жидівське міністерство було створене жидівською революційною демократією. Її силами буча та діяльність поширена і

поглиблена. Її духом була просякнута уся її праця і політика"... "Жидівська революційна демократія на Україні вписала славу сторінку до історії руху за національну автономію взагалі й жидівської автономії зокрема". Вона "формулювала і провела закон про національно-персональну автономію, котрий надав усім національним меншостям країни право упорядковувати своє внутрішнє життя на підставах демократизму і свободи національного розвитку" 30/.

Сіоністи противляться гегемонії соціалістів. При цих обставинах не було дивним, коли вже в першому засіданні новоутвореної Жидівської Національної Ради стався розкол. Сіоністи не погоджувалися з самого початку з гегемонією "революційної демократії" в жидівському житті. Вони були переконані, що взаємовідношення суспільних сил є в жидівському населенні інше, ніж в нежидівському, а зокрема в українському. Слід зазначити, що коли з часом відбулися в навколо 200 місцевих жидівських громадах загальні демократичні вибори, то всі три соціалістичні партії разом опинилися там в меншості. Коли через рік по тому, вже в добу гетьманського режиму, зібралось у Києві тимчасове Жидівське Національне Зібрання, обране другоступнево членством тих демократичних місцевих громад, то на загаль 125 його членів було всього 46 соціалістів /23 від Бунду, 12 - об'єднаних жидівських соціалістів й 11 - "Поале-Ціон"/. Більшість склали сіоністи, різних барв разом з клерикальною партією "Ахдут /"Єдність"/. Соціалісти, таким чином, опинилися там в опозиції. Коли ж та більшість обрала Національний Секретаріат замість попередньої Національної Ради, то соціалісти відмовилися дати до нього своїх представників, так само, як сіоністи перед тим бойкотували Національну Раду.

Чому демісіонував перший жидівський міністр? Перший міністр жидівських справ подався до демісії, як ми вже оповідали, ще 16-го січня 1918 р., разом з усім тодішнім правительством за прем'єрства Винниченка. В тому правительстві, котре керувало справами держави фактично з самого початку української автономії, - а до того ті самі люди очолювали визвольну боротьбу українського національного руху, - обсадили українські соціал-демократи більшість міністерств, хоч в Центральній Раді вони склали меншість. Депутатів соціал-революціонерів було в парламенті більш, ніж представників усіх інших українських партій разом, але людей, здібних до керування справами держави, було між ними ще замало.

Більшість тих, які були так сьак підготовані для цього, належали до соціал-демократів, або до поміркованих демократів, не со-

соціалістів, які склали порівнює невелику групу кваліфікованої інтелігенції: письменників, вчених, земських статистиків, кооператорів, журналістів й под. До поняття "революційної демократії" того часу вони не дуже пасували. Перед революцією вони належали в більшості до нелегального товариства Українських Поступовців. З початком революції вони пристосувалися до "духу часу" й зорганізувалися в партію "соціалістів-федералістів". Як виразно інтелігентська група, вони мали чималий вплив на творення суспільної думки; до них прислухалися, зокрема в неукраїнському таборі. Чимало з них працювало в адміністрації країни, але їх роль в керівнім політичнім осередку була незначна.

Існувала ще одна, спочатку кількісно незначна партійна українська група, яка себе називала "соціалістами самостійниками". Вони не були представлені в Центральній Раді, принаймні не було там такої фракції. Була то виразно націоналістична і політично реакційна група. Їх популярність в розбурханій політичній вулиці почала зростати в простій пропорції з поразками в російсько-українській війні, котрим українські керівні кола пробували протиставити радикальні національні гасла. "Соціалісти-самостійники" почали відігравати більшу роль в українській політиці в другу добу революції, коли з їх рядів рекрутувалося чимало "отаманів".

Наприкінці першого року революції ускладнилася й погіршала політична ситуація в Україні: московське правительство провадило відверту війну проти української демократичної республіки; селянські маси й з ними частина українських військових формацій почали хворіти на большевицьку гарячку; київська влада була в розпучі й не могла дати собі ради з станом анархії в країні; тоді значно ослабла популярність Центральної Ради. В той час соціалісти-революціонери рішили перейняти владу до своїх рук. Власне, була на те тиха згода з боку Винниченка й його товаришів - уступити своє місце соціалістам-революціонерам. Лише тому, що вже була вирішена справа проголошення самостійности й Винниченко з товаришами не бажали уступити честь того проголошення новій владі, була демісія правительства відкладена аж до урочистости прийняття 4-го Універсалу Центральною Радою і зміни назви правительства з "Генерального Секретаріату" у "Раду Народніх Міністрів". Так сталося, що також д-р Зільберфарб демісіонував вже не як генеральний секретар, а як міністр для жидівських справ.

Демісія жидівського міністра разом з усім правительством була логічним висновком його стану, як відповідального члена кабінету.

ту, подібно до всіх інших ресортних міністрів. Але чому д-р Зільберфарю не вступив до нового кабінету, що його очолював нині с.-р. Голубович? На цей запит, котрий д-р Зільберфарб міг почути у свій час з багатьох кіл жидівської суспільности, дає він у його книзі-звіті наступну відповідь. Цитуємо тут головні, істотні частини цієї відповіді, бо вони добре відзеркалюють реагування жидівської суспільности, прихильної до українських національних прагнень, на стан річей у той переломовий момент. Д-р Зільберфарб пише там так: ^{31/}

Міжнаціональне напруження в Центральній Раді підчас і після голосування проголошення самостійности, а зокрема позиція жидівських представників у цім голосуванні, мали наслідком "значне загострення взаємовідносин між українськими й неукраїнськими партіями", котре "прийняло в українських колах поза Радою - просто антисемітське зафарблення й навіть почало переходити від балачок до дій. У Києві була уся влада в військових руках, а військові кола ніколи не були зовсім чисті від антисемітизму"... Так, прикладом, "видала військова влада розпорядження, за котрим мали бути виселені з Києва усі мешканці міста, котрі оселилися там після 1-го січня 1915 р... "Цей наказ погрожував виселенням трьом четвертинам жидівського населення Києва. Тоді ще вдалося Генеральному Секретаріатові для жидівських справ зупинити здійснення того безглуздо-жорстокого наказу"... З часом становище погіршало. Большевики стояли вже за мурами Києва. В місті вибухло повстання. Слід відмітити, що в тому повстанні, яке було швидко задавлено, брало участь чимало місцевих жидівських робітників і молоді, між ними також "комуністичні симпатки" з лав жидівських соціалістичних партій, це у наявному протиріччі до ідеологічної настанови усіх трьох жидівських партій, котра у ту добу була мабуть більш рішучо протибольшевицька, ніж навіть соціалістів українських. Для ідеологічного хаосу в головах багатьох з цієї молоді, які вірили у можливість і бажаність української "советської" державности - прикладом цього хаосу між українськими соціалістами може бути Неронович - варто навести такий факт: коли "червоні гвардійці" Муравйова зайняли Київ й почалися масові розстріли усіх підозрілих в симпатії до українства, або тих, що мали в кишені українські посвідки, був посланий охороняти мою хату, - щоб мене, відомого по моїй протибольшевицькій і проукраїнській позиції, не потягли до "че-ка" разом з іншими, - один із тих юнаків, який був кілька днів до того між учасниками того повстання. Так

він стояв з рушницею у підворіттю моєї хати на Нестерівській вулиці, поки мені не вдалося вибратися з Києва. Для того хлопчика і для тих, що його послали мене охороняти, була моя настанова в українській політиці важливіша, ніж моя відверта ворожість до большевиків. Уся влада була остаочно зосереджена у військовому командуванні, котре в рознуці й розгарячене одчаєм, почало безоглядно переслідувати усі "підозрілі" неукраїнські елементи, а особливо жидів. --- Поодинокі напади і переслідування жидів траплялися раз-у-раз. Також не бракувало імпровізованих - а може також організованих - погромних вчинків на вулицях міста. Жидівський міністр не мав жадної спроможности припинити ті дикі явища, бо військова влада була єдиним паном міста, й ніхто не мав супроти неї якогобудь авторитету. При цих обставинах не вважав жидівський міністр для себе за можливе залишитися на посту, й він, 16-го січня, довів до відома Ради про свою демісію.

Усе йде "в долину!" Певна річ, коли жидівський міністр доводив, що він залишив свій пост й відійшов від влади з причин суто жидівсько-національних, він щиро вірив у те своє мотивування. Але в дійсності існувала й вплинула на його рішення також причина об'єктивна, а саме, що в ту добу революція вже почала свій спуск "в долину" і загальна "революційна демократія", а з нею також жидівська, мусіла відступити з передової лінії фронту, бо цю почали займати в робітничих і селянських масах большевики, а в керівних українських колах - радикальні націоналісти.

Коли, кілька тижнів пізніше, українська влада вернулася з Житомира до Києва і большевики полишили територію України перед наступаючим німецьким військом, кабінет Голубовича був перебудован він набрав характеру більш коаліційний: окрім 6 українських соціялістів-революціонерів, сиділи в ньому тепер 4 "соціялісти-федералісти" й 3 укр. с.-д. /але ні один з їх чільних представників/ й, нарешті, в перший раз в історії української державности - один "соціяліст-самостійник". Тимчасом не було в правительстві міністра для справ меншостей, але їх місця були для них резервовані. Не було там також міністра для жидівських справ, хоч само міністерство відновило свою діяльність і його очолював заступник міністра І. Хургін. Щойно у квітні вступив до правительства повномочним міністром В. Лацький, член демократичної жидівської "фолькспартай". Став він міністром за згодою усіх трьох жидівських соціялістичних партій, так само, як у попередню добу був міністром Зільберфарб, член жидівських об'єднаних соціялістів, також з ухвали

всіх трьох соціалістичних партій. Тим самим жидівська "революційна демократія" пристосувалася до фактичного нового стану речей в нежидівській суспільності, а саме, що українська революція посунулася направо. Певний відступ українських соціалістично-демократичних сил з передової лінії потяг за собою автоматично таку саму зміну позицій в жидівському суспільстві.

Згода з сіоністами. Як ми вже оповідали, Жидівська Національна Рада складалася виключно з представників трьох соціалістичних партій і демократичної "Фольксспартай", на паритетній засаді й без сіоністів, котрі залишили Раду вже у першому її засіданні, 1-го жовтня 1917 р. З часом кількість членів Ради була подвоєна - з 5 членів від партії аж на 10, й її компетенція та авторитет в жидівській суспільності значно зросли. Одначе в той час з'явилася виразна небезпека для самого існування Республіки, а з тим також загроза жидівській національній автономії.

Життя країни опанувала фактично окупаційна німецька армія, і влада українського правительства й державного парламенту стала все більш ілюзорною. Партійний склад Центральної Ради і Правительства, який вважався справжнім представництвом українського селянства і робітництва - тобто переважної більшості українського народу, - зовсім не був до смаку німцям. Німецькі "гості" почали прислухатися до нашіптувань право-реакційних елементів, як українських, так "малоросійських" і чисто російських. Також зросійщені жидівські заможні кола не пропустили нагоди "звернути увагу" німців на жидівських і українських соціалістів в Центральній Раді.

При цій загальній ситуації мусіла "революційна демократія" на жидівській вулиці зрозуміти, що вона не зможе вже надовго вдержати своє провідне становище в жидівському суспільно-політичному житті й що настав час для обережного відступу і для спроби створити солідарне представництво всіх національних угруповань, в надії, що спільним зусиллям вдасться зберегти, що тільки можливо, з досягнень національної автономії. Йшло у першу чергу про те, як забезпечити скликання Жидівського Національного Зібрання. Дивилися тоді на це завдання так, що як не буде жадної можливості перевести справжні демократичні, загальні й прямі вибори, так прийдеться задовольнитися скликанням "тимчасового" Зібрання, або "передпарламенту" за термінологією тих часів, котре б обрали члени рад існуючих місцевих жидівських громад, які були у свою чергу обрані згідно з усіма правилами демократичних й пропорційних виборів. Члени Національного Зібрання були б, таким чином, обрані також за пропор-

ційною засадою, лише шляхом двохступневих виборів. Головний дефект подібних виборів був би в тім, що вибори до місцевих громад відбулися в більшості у попередню добу революції, й могли бути сумнівні в тому, оскільки Національне Зібрання буде відзеркалювати правдиві настрої жидівського населення у момент його скликання.

У цій ситуації не залишилося соціалістичній більшості Національної Ради шляху, як уступити вимозі сіоністів, котрі жадали категорично, щоб усі 125 членів майбутнього тимчасового Національного Зібрання були обрані на основі пропорційности. Тому що було зовсім ясно, що таким способом наперед буде забезпечена "права" більшість в Національнім Зібранні, соціалісти зробили останню спробу коригувати у певній мірі цей стан річей: вони зажадали від жидівських націоналістичних груп згоду на певний компроміс, а саме, щоб усі 50 членів існуючої Національної Ради увійшли автоматично до складу Національного Зібрання, і лише решта 75 членів була б обрана заново. Цим було б забезпечене, що "революційна демократія" внесе відразу до Національного Зібрання 40 своїх представників /30 соціалістів й 10 "Фолькспартай", котрі співдіяли увесь час з соціалістами, у той час коли сіоністи Національну Раду бойкотували/, окрім тих своїх людей, котрі певно були б обрані між тими 75 новими депутатами. Але ця спроба спасти щось від колишньої переваги "революційної демократії" не вдалася: загальна політична ситуація в країні була для того занадто несприятлива. Спасати хоч щось з національної автономії можна було, або принаймні так сподівалися, лише шляхом національного єднання, а цього можна було досягти єдиним шляхом поступки правим колам жидівської суспільности. Так зрешті була на тому згода досягнута.

Діяльність першого жидівського міністерства. Діяльність першого жидівського міністерства в демократичній Українській республіці почалася з іменуванням д-ра Зільберфарба першим жидівським віце-секретарем в Українськім Генеральнім Секретаріяті і була ним продовжена, починаючи з 7-го листопаду 1917 року в якості Генерального Секретаря, нарешті ним же як міністра для Жидівських Справ з 9-го /22-го/ січня 1918 р. і закінчена В. Лацьким аж 18-го липня того року, коли правительство гетьмана Скоропадського скасувало закон про національно-персональну автономію й закрила міністерство жидівських справ.

Ця діяльність тривала таким чином менш ніж рік, але провадилась з незвичайною енергією й темпом. В результаті почастило створити підстави тієї нової і незнаной у цілому світі інституції -- на-

ціонально-персональної автономії.

Певна річ, що через більше як сорок років по тих досягненнях, після того, як багатомільйонове жидівство Східної Європи, в тому числі майже два мільйони українських жидів, були знищені в гітлерівських катівнях, і тепер, коли жидівству Советського Союзу заборонене якебудь культурно-національне життя, було б утопічним надіятись, що багатий досвід жидівської суспільности України з тих часів на тлі національної автономії буде ще колинебудь використаний в жидівському житті. Всеж таки варто зафіксувати й довести до відома майбутніх генерацій результати тієї творчої праці, а особливо найвище досягнення тих зусиль - самий закон про національно-персональну автономію.

Були то обставини революції, котрі спричинилися до того, що будівання жидівської національної автономії почалося згори, - з державного виконавчого органу, з жидівського міністра і його міністерства. Першим кроком цього зверхнього органу жидівської автономії, котрий заступав, як перед правительством держави, так в опінії всього населення, жидівський народ в Україні, було перейняти під свою опіку усі жидівські справи й інституції, котрі до того були, на протязі генерацій, у виключнім управлінні загально-державних органів.

Для загальних українських міністерств й їх місцевих органів не підлягало сумніву, що кожна дрібниця, яка стосується жидівського життя, має належати опіці й компетенції жидівського міністерства. Слід добачати у цій свідомості загальної адміністрації блискучу перемогу національної рівноправности жидівського народу, так само, як признання права на автономію також для нації, котра не живе компактно у власній країні.

Жидівська місцева громада. Тодішні керівні кола жидівської автономії не задовольнилися тим, що була створена верхівка автономного будинку. Вони поставили собі як першорядне завдання - і вони це завдання також здійснили - закласти фундамент під той будинок, підвести під нього базу, а саме вибудувати найширшу й густу сітку місцевих демократичних жидівських громад, і тим забезпечити можливість опертя центральних установ автономії на організованій волі народу.

Першим важливим кроком на шляху до цієї мети, був законопроект про "створення жидівських громадських /"кагальних"/ рад і про вибори їх членів". Цей закон був прийнятий Центральною Радою 2-го грудня 1917 р. Вибори мали відбуватися на демократичних підставах

в їх повнім обсязі, саме згідно з відомою п'ятичленною формулою, котра була в ті часи популярна серед "революційної демократії". Отже вибори мали бути загальними, без різниці статі, або інших виключень, рівними, прямими, таємними і пропорційними. Право вибирати мало належати кожному членові жидівської нації, котрий на момент виборів досяг віку 20-ти років.

Цей перший закон в рамках жидівської автономії вважався тимчасовим і його чинність була обмежена на добу до 1-го січня 1919 року. У ту першу добу революції усі були повні віри у будучину держави й жидівської автономії. Планувалося видання з бігом часу основного закону для жидівської громади, котрий встановить її компетенцію, її податкову систему і її місце в цілій будові жидівської автономії. Немилосердний стихійний хід революції перекинув усі гарні пляни і програми. Правда, той основний закон про жидівську громаду був врешті випрацьований і також ухвалений вищою державною владою, але це сталося вже за рік пізніше, у добу другого жидівського міністерства, коли Директорія відродженої Української Народньої Республіки відновила чинність жидівської національної автономії. До практичного вживання того основного закону власне майже й не дійшло, оскільки авторитет української влади був обмежений тереном Кам'янецького трикутника.

Місцеві загальні Ради, які були обрані на підставі закону з 1-го грудня 1917 р., були останніми жидівськими демократичними суспільними інституціями в Україні. Міністерство жидівських справ склало, на підставі даних першого загального перепису 1897 р. в Росії, список жидівських громад в межах України. Таких громад тоді начисляли 492. Міністерство вважало, що за 20 років, що пройшли з часу того перепису, кількість жидівських громад в містах і містечках зросла аж до 600. Далеко не в усіх тих місцях почастило перевести нові вибори у першу, порівнюючу стабільну, добу революції. Міністерство одержало звіти про такі вибори з 250 місць й встигло, до червня 1918 року, тобто до часу, коли кожна хвилину чекали на наказ гетьманської влади про ліквідацію національних міністерств, затвердити вибори у 194 громадах. Коли при кінці літа того ж року, вже по формальній ліквідації національної автономії, зміцнилися надії на те, що вдасться досягти від гетьманської влади, - яка на той час вже не почувала себе досить міцно в сідлі, - дозвіл на скликання Тимчасового Національного Зібрання, вже ніхто не мріяв більш про можливість прямих і загальних виборів й усі задовольнилися згаданим в горі компромісом, саме, що

членів Зібрання оберуть таємним і пропорційним голосуванням члени існуючих, й колишнім міністерством жидівських справ апробованих, місцевих рад. На ділі взяли участь в тих виборах лише члени 168 місцевих рад.

Ще варто згадати, що той закон з 2-го грудня 1917 р. був ухвалений ще в ідеалістичній атмосфері першої доби революції й жидівсько-українського співробітництва. Тому ще було природним, що проєкт того закону був поданий на розгляд парламенту у двохмовнім тексті: українським й жидівським, а по його прийняттю Центральною Радою він був опублікований знову ж в обох тих мовах.

До тієї ж ідеалістичної доби відноситься видання перших українських грошей з написами у мовах усіх головних народностей країни. Були то знамениті перші асигнації у 100 карбованців, на котрих була надрукована їх вартість - з ініціативи жидівського міністерства - в українській, російській, жидівській /їдиш/ й польській мовах. З часом ці гроші стали жертвою злих вітрів, що почали гуляти по Україні, як з причини кризи у міжнародних відносинах після голосування представників меншостей при проголошенню самостійності, так в наслідок зміцнення націоналістичних і політично-реакційних настроїв в українському таборі.

Народня освіта. Була то жидівська народня освіта, що на її тлі встигло перше жидівське міністерство зробити чимало конкретного і позитивного. З попереднього оповідання ми вже маємо деяку уяву про те, як дивилися на місце освіти й культури в обсязі компетенції й чинности жидівської автономії ті партії, котрі ослідаризувалися з тодішнім міністерством для жидівських справ: "Бунд" вперто боровся увесь час проти якогось поширення компетенції автономії за межі "освіти й культури". Всупереч цій настанові жадала решта партій, і на їх чолі "Об'єднані соціалісти", до котрих належав також міністр, як найширшої компетенції для автономних органів, так щоб вона охопила кожний, навіть найменший куток жидівського національного життя. Особливо настоювали на ширшій компетенції колишні "Сеймісти" з партії міністра, ідеологія котрих вбачала можливість розрішення жидівського питання в розсіянні шляхом повної автономізації жидівського суспільного життя.

З трьох жидівських соціалістичних партій дві, саме "Бунд" і "Об'єднані соціалісти", вірили у можливість розрішення жидівського питання шляхом досягнення повної рівноправности у внутрішній автономізації жидівського життя. При тім "Бунд" звужував ту автономію в рамках мови, освіти і культури, а "Об'єднані" прямували до

найширшого обсягу автономної компетенції. Ті між ними, котрі йшли найдалше в напрямі автономізації жидівського життя, вірили, що зверхній орган автономії, "Сейм", буде здібний зберегти національну особливість жидівського народу і охоронити його від небезпеки асиміляції й розчинення у нежидівському середовищі. Супроти того вірив "Поале-Ціон", що виключно створення територіяльно-державного осередку в Палестині збереже жидівську націю від зникнення. Вони бачили в автономізації жидівського життя в країнах розсіяння перш за все засіб до самоорганізації народу на шляху до його національного усамостійнення у власній країні - в Палестині.

Щоб створити можливість конструктивної праці, треба було досягти угоди з "Бундом", котрий був, врешті, найбільшою з трьох жидівських соціалістичних партій. Така угода була особливо важна ще тому, що у випадку, коли б сіоністи приєднались в майбутньому до праці міністерства, то відразу постало б питання про місце обох жидівських мов: "гебрейської" й "їдиш" в системі жидівської освіти і в школах усіх категорій. Особливо рішучою і категоричною була орієнтація на Палестину в ідеології й практиці сіоністів. Оскільки сіонізм, як рух до національного відродження жидівського народу, прямував до створення в Палестині не лише економічного, але також духовного і культурного осередку, він надавав відродженню гебрейської мови рішальне значення. Разом з тим, сіонізм відкидав якубудь можливість нормалізації жидівського життя поза палестинським осередком, а тому вважав, що ціле це життя слід упорядкувати лише як підготовку до майбутнього нормального існування народу там, на справжній батьківщині нації. З цього пункту погляду сіоністи плекали і вимагали вживання гебрейської мови також в країнах теперішнього мешкання жидів: як мови шкільного навчання, як офіційної мови усіх жидівських установ і под. Відсіля гостра суперечка і стала боротьба між сіоністами з одного боку, і "Бундом" разом з "Об'єднаними", з другого, котрі орієнтувалися на стаłe життя в країнах розсіяння, а тим також на вживання і плекання мови уживання жидівських мас - їдиш. "Поале-Ціон" відкладали плекання і вживання гебрейщини на майбутнє, коли виникне палестинський осередок, і обороняли права їдиш, як народньої мови в сучасному. Тимчасом, доки сіоністи залишалися поза міністерством, уся освітня праця провадилася на засаді, що "мова навчання" має бути "мова материнська", тобто на разі "їдиш".

Згода з "Бундом" була досягнута вже досить пізно, саме у коротку добу міністрування В. Лацького, на основі наступного ком-промісу: "Аж до часу, коли буде встановлена компетенція Жидівського Національного Союзу відповідно до 7-го параграфу закону від 9 // -го / січня 1918 р. /про національно-персональну автономію/, має міністерство для /жидівських справ/ управляти, в згоді з 1-им параграфом того закону, справами народньої освіти і національної культури взагалі, справами соціальної опіки і статистики, які стосуються жидівської нації в межах Української Народньої Республіки" ^{32/}.

Правда, забагато на полі народньої освіти не вдалося міністерству зробити. Коли відділ освіти почав розглядатися навколо, щоб з'ясувати, що в та чого бракує, то він побачив себе буквально у порожнім просторі: не було зовсім ні вчителів, ні шкільних підручників в жидівській мові, а власне, не було самих шкіл. Бракувала, розуміється, також яка будь правна підстава для окремої шкільної мережі з жидівською мовою навчання. Так само не існували до революції окрема жидівська учительська семінарія, або інститут. Що саме залишалося у спадщину від цароких часів, не мало якоїбудь вартости з погляду потреб національно-жидівської освіти в українській державі. Було то кілька "казьоних єврейських училищ", відомих своїм низьким рівнем й з російською мовою навчання, на чолі котрих стояли завідувачі зросійщені жида. Було, правда, кілька приватних жидівських гімназій, але також там була мова навчання російська.

Першим кроком міністерства в цій пустелі було осягнення позички у загального міністерства освіти в 50 тисяч карбованців для "Спілки демократичних /їдишиських/ вчителів" на видання підручників в їдишиській мові. Пізніше було досягнуте асигнування аж на півмільйона карбованців на видання шкільних підручників та для набуття друкарні для тієї мети. Але між тим стався гетьманський переворот і вже на встигли тими грішми скористатися.

Що ж до заснування навчальної установи для підготовки вчителів, то тут встигла ще Центральна Рада ухвалити закон про відкриття жидівської вчительської семінарії. Цей закон Ради з 11-го квітня 1918 р. послужив прикладом для діяльності в тому дусі Волинському Губерніяльному Земству, котре постановило з свого боку відкрити таку саму жидівську семінарію в Житомирі.

Перед міністерством стояло також питання, як прицепити певне жидівське знання тим численним жидівським дітям, котрі вчилися в загальних школах. Спочатку знайшли певне позитивне рішення для

приватних середніх шкіл. З пропозиції представника жидівського міністерства в Центральній Шкільній Раді видало загальне міністерство освіти розпорядження про заведення в тих школах курсу "єврейознавства", як воно офіційно називалося, зміст котрого складався з жидівського письменства, жидівської історії, мови їдиш, або гебрейської. Питання мови навчання в дотеперішніх приватних "жидівських гімназіях" знайшло своє вирішення в постанові замінити у першій класі, починаючи з біжучого навчального року, мову російську на жидівську. Це мало було початком для загальної заміни російської мови навчання на жидівську. До здійснення цієї постанови так і не дійшло.

В площі інших питань національної культури, поза народньою освітою, не вдалося нічого зробити, оповідає міністр Зільберфарб у своїй книзі ^{33/}. Як побачимо у дальшому, не пощастило зробити більше того також другому міністерству жидівських справ з доби Директорії. Так само як в першій Республіці, знаходимо гарні й великі пляни. Українська влада не тільки не перечила тим плянам, але, навпаки, була готова фінансувати кожну ініціативу жидівського міністра. Але не встигли як слід сісти до праці, як усе вже знаходилося в огні війни, а незабаром почала також загрожувати ліквідація.

Оборона жидівського населення від погромів. Війна й загроза ліквідації не були єдиними ворогами, що перешкоджали жидівському міністерству в здійсненні його плянів. Жидівські діячі майже ніколи - окрім короткої початкової доби, "медового місяця" жидівсько-української гармонійної співпраці - не були вільні від почуття, що за їх плечима не стоїть загроза погромів.

Ця небезпека не сходила з життєвого кону жидівського населення України майже протягом усієї революції, незалежно від того, яка влада - українська, большевицька, денікінська чи просто безіменна повстанська - панувала у якійсь частині країни. І ця постійна небезпека стала ніби автоматично одною з головних проблем діяльності й турбот жидівського міністерства.

Українські жиди не знали другої адреси, на котру вони могли звернутися у випадку актуальної небезпеки і загрози погрому, як міністра для жидівських справ. Коли жидівський віце-секретар казав у своїй програмовій декларації на першому засіданні Жидівської Національної Ради 1-го жовтня 1917 року, що він скористається з свого впливу й влади, щоб "не допустити повторення злочинних дій антисемітської політики царського правительства", то він певно почував

можливість усякого лиха в майбутньому, але він не міг передбачати, що обсяг тієї біди переросте страхіття царських погромів, та що його "впливу і влади" ніяк не вистачить для перемоги над тією руїницькою стихією; тому не було дивним, що коли перший жидівський міністр подався в січні 1918 року до демісії, він мотивував свій відхід від влади не якимись труднощами, чи перешкодами у здійсненні жидівської автономії, а лише тими "злочинними діями", проти котрих не вистачило його влади, щоб їх припинити.

Найзначнішим ділом та історичною заслугою першого жидівського міністерства було й залишається по цей день, вироблення проекту закону про національно-персональну автономію й переведення його через Правительство й Парлямент Української Народньої Республіки. Це діло ввійде до історії обох народів - українського й жидівського - як блискучий зразок того, що справді можна вирішити національне питання й налагодити міжнаціональні стосунки позитивно-конструктивним шляхом, і що для того потрібна наявність одної тільки передумови - взаємної доброї волі.

З огляду на виключну важливість того закону наводимо тут його повний текст, так, як він був ухвалений Малою Радою на засіданні 9 /22/ січня 1918 року ^{34/}.

Закон про національно-персональну автономію: I. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію, себто на право на самостійне улаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невідзоване право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

2. Населяючим УНР націям - великоруській, єврейській і польській - право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менше як 10 000 громадян УНР без різниці статі і віри, не обмежених по суду в своїх політичних правах, що заявлять про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву на публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців з дня її подання, сповіщає про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в

цій статті, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

3. Для здійснення зазначеного в параграфі І. права, громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати, як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

4. Національний Союз користується правом законодавства і урядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в параграфі 7. цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу / параграф 7/, належать до оголошення в загально-установленому порядку.

5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування відчисляється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного Національного Союзу.

6. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право: а/ оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загально-державного оподаткування; б/ за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

7. Обсяг прав, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначається постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим визначають і порядок зміни своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

8. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці статі й віри, рівного виборчого

права, через безпосередні вибори і таємне голосування з приложенням принципу пропорціонального представництва.

9. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в параграфі 8. Вищим виконавчим органом Союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

10. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

- - -

Закон, у формі початково затверджений в Центральній Раді, мав ще один параграф, одинадцятий, який постановляв, що "Національним Союзам в УНР належить право з'єднатися з національними союзами дотичних націй, які існуватимуть в межах Російської Республіки".

Цей параграф був прийнятий з огляду на певний натяк в 4-тім Універсалі на можливість в майбутньому "федеративного зв'язку з народними республіками бувшої Російської держави". Власне, вже в обставинах того моменту, була то обіцянка суто декларативного змісту, позбавлена наперед якоїбудь надії на здійснення. Але для жидівської суспільності той параграф давав якусь надію на можливість відновлення організаційних зв'язків з рештою жидівського народу поза межами України. Але дійсність дуже швидко знищила навіть саму пам'ять про ту надію.

Вже по двох тижнях після цієї блискучої перемоги ідеї національної автономії, большевицьке військо зайняло столицю України, а її правительство, парламент і рештки національної армії мусіли столицю полишити. По кількох тижнях вони до Києва вернулися по заключенню сепаратного миру з Центральними Державами. Тим було остаточно зафіксоване міжнародне становище України як самостійної держави і розірвано останній декларативний зв'язок з бувшою державою Російською.

Останній, одинадцятий параграф закону про національно-персональну автономію втратив тим своє змістове значення, і коли закон був потім опублікований, був той параграф викреслений з мотивів кодифікації, як це тоді було формально пояснено. Закон увійшов в силу - і до історії - в складі перших десяти його статей.

Національно-персональна автономія стає інтегральною частиною української конституції. Як ми вже відмітили вгорі, закон був ухвалений в Центральній Раді одностайно. По голосуванню вітав проф. Михайло Грушевський, славетний історик України й голова Парляменту, присутніх з тією постановкою, якою малося закласти основи для мирного співжиття між народами України на засадах демократії і свободи національного розвитку ^{35/}.

Як відомо, швидко по тому вибухла перша, й лиховісна в її наслідках криза української революції: воєнний наступ Росії, завойовання Києва, українське селянство і військо хоруге на большевицьку гарячку, відхід на Житомир, мировий договір з німцями й їх спільниками, поворот до Києва під опікою німецького війська. Українська революція увійшла у другу свою стадію, і взаємовідносини між українцями і іншими націями на Україні, а жидівською зокрема, набрали нового вигляду. Правда, з часом рани почали загоєватися, "надбитий горщик" так сяк зліплено, але великої втіхи від тих відносин вже ніколи не було для обох сторін.

Все ж будівничі української державности добре собі усвідомили і не забули того навіть у найсумніші дні тієї державности, яке велике позитивне значення мала національно-персональна автономія для морального обличчя їх національно-визвольної боротьби. Коли надійшла найбільша небезпека для української демократичної державної думки, коли реакційним елементам в країні вдалося, за допомогою чужих окупантів, зліквідувати Українську Республіку, і коли Центральна Рада проголосила, у останню хвилину свого існування, конституцію Української Народньої Республіки, у цей трагічний момент піднесення і суму, був включений повний текст закону про національно-персональну автономію до тієї конституції і він увійшов до неї як 8-ма глава. Це сталося 28-го квітня 1918 року. На другий день був перший український парламент розігнаний чотою німецьких вояків під командою лейтенанта.

Не стало правительства Української Народньої Республіки і з ним не стало також міністра для жидівських справ. Директори трьох департаментів жидівського міністерства зробили спробу вести далі працю міністерства і подали в тім намірі меморандум гетьманському урядові, в котрім докладно оповідали про дотеперішню діяльність того міністерства та з'ясовували важливість його завдань у житті жидівства України. Усе це ні в чому не помогло: жидівська автономія народилась на світ як одно з найкращих досягнень демократичної і національної української революції й вона мусіла зникнути

разом з її поразкою.

18-го липня 1918 року була опублікована постанова гетьманської Ради Міністрів /від 9-го того ж місяця/ про скасування закону про національно-персональну автономію й ліквідацію національних міністерств. Не пройшло й 5 місяців по тій ліквідації, як Директорія УНР, 10-го грудня того року, у самім розпалі народнього повстання проти режиму Скоропадського, постановила, на пропозицію автора цих рядків, що займав в час повстання посаду секретаря Праці при Директорії і разом з тим в.о. Секретаря для справ національних меншостей, про відновлення національно-персональної автономії в Україні.

V. Жидівське Національне Зібрання і Національний Секретаріат

Як було скликане Жидівське Тимчасове Національне Зібрання. Загальна політична ситуація в країні в місяці квітні - то було в коротку добу міністрування другого жидівського міністра В. Лацького - поставила перед органами жидівської автономії нагале завдання: зробити зусилля для зміцнення будови автономії, саме підвести під ту будову парламентарний фундамент на демократичних засадах.

Це завдання було покладене на Жидівську Національну Раду, котра нині складалась, як вже згадано, з 50 депутатів, по 10 від кожної з партій, що заступали жидівство України в Центральній Раді. Лише одна з тих партій, сіоністи, надалі Раду бойкотували, не вважаючи на те, що вона на той час вже набула авторитету і компетенції справжнього національного представницького органу.

Тим завданням було - вироблення законопроекту про скликання Жидівського Установчого Зібрання і переведення того закону через Центральну Раду. Разом з тим не відкидалася альтернатива скликання Передпарляменту, тобто Тимчасового Національного Зібрання, обраного членами місцевих громад, саме у випадку, коли б переведення загальних виборів було унеможливлене політичними обставинами.

Жидівські діячі вважали це завдання за нагале саме з огляду на загострення політичної кризи в країні. Протиприродня спілка обох головних політичних факторів тієї доби - політичного режиму, котрого єдиною підпорою мали бути трудові народні маси, а особливо селянство, і чужої мілітарної сили, яка окупувала Україну з єдиною метою використати усі її господарські ресурси, - така спілка не могла бути тривкою, вона мусіла тріснути. Народня опінія, зі сво-

го боку, шукаючи винного у біді й відповідального за лихо, принесене визиском окупантів, обертало свій гнів проти Центральної Ради, бо ж це вона німців привела. При цих обставинах не можна було уявити кращого ґрунту для підпільної большевицької пропаганди, у котрій взяли живу участь також ліві українські соціялісти-революціонери. Тим шляхом був знищений авторитет Центральної Ради в народі. Реальна небезпека перевороту стояла на порозі.

Свідомі цієї небезпечки, керівні українські кола рішили прискорити скликання Установчих Зборів: хай, мов, народ сам перебере державну владу від Центральної Ради до власних рук; хай буде перекладена охорона держави на обраних на повних демократичних засадах представників народу. Постановлено було скликати Установчі Збори на 12-е травня 1918 року.

З уваги на постанову державного керівництва вирішила жидівська Національна Рада піти за тим прикладом. Малося на увазі скликати у першу чергу "передпарламент", а тим часом перевести загальні вибори до Жидівського Установчого Зібрання в місяці липні і скликати те Зібрання вже на початку серпня.

Як ми вже знаємо, з усіх цих плянів, як українських, так жидівських, нічого не вийшло. З'єднані російсько-"малоросійські" реакційні чинники також не дрімали: спираючись на допомогу німецького командування, вони поставили диктатора з історичним титулом "гетьмана" на чолі Української держави, яка мала заступати Народню Республіку і Центральну Раду. По цім державнім перевороті повисла жидівська автономія фактично в повітрі. Хоч самого закону про автономію тимчасом формально не скасували, було все ж ясно жидівській суспільності, яка небезпека загрожує усім національним досягненням українського жидівства.

Поки загроза перевороту тільки висіла в повітрі, але ще не стала трагічною дійсністю, жидівське міністерство продовжувало підготовляти згаданий законопроект про скликання Жидівського Установчого Зібрання й навіть ще встигло внести його на розгляд Центральної Ради. Але стати законом тому проєктові вже не судилося. Тоді лише жидівські чинники зрозуміли, що треба полишити всяку мрію про справжнє Установче Зібрання, як його передбачав закон про національно-персональну автономію, й що слід задовольнитися якимбудь представництвом, створення котрого не вимагатиме загальних народніх виборів. Бо ж було ясно, що подібні вибори ніколи в новім політичнім режимі не будуть дозволені.

Також тривав далі, поки політичний переворот не став реальністю, колишній номінальний стан взаємовідношення сил в жидівському суспільстві: кола "революційної демократії" трималися вперто за свою ілюзорну зверхність. Міністр Зільберфарб формулює ті ілюзії так: "Що правда, кагальні ради були єдиним об'єктивним виразом політичного настрою ширших жидівських верств, так само як ті ради були єдиним органом жидівської автономії, на котрий жидівське міністерство могло спиратися в своїй діяльності", але "передача передпарляменту до розпорядимости сіоністично-клерикального блоку, який мав за собою більшість тих місцевих рад, було рівнозначне розриву з засадами і традицією дотеперешньої діяльності міністерства, означало примусити жидівську демократію відмовитися від усіх її досягнень. А на це було повномочне виключно Жидівське Установче Зібрання" 36/.

Відповідно до цієї настанови жидівської "революційної демократії" передбачав також законопроект про передпарлямент, що з 125 його членів лише 75 будуть обрані членами місцевих рад, а решта 50 місць переберуть члени дотеперішньої Національної Ради. Розуміється, сіоністи протестували рішуче проти цих плянів, котрі мали позбавити їх майбутньої певної більшості в передпарляменті, і відмовилися також надалі зайняти свої 10 місць в Національній Раді.

Але нині, з переворотом в державі, витворилась також в жидівській суспільності зовсім нова ситуація. Перш за все жидівські соціалісти втратили свою попередню суспільну "поважність" з зникненням з політичної арени української демократії, що від її політичної позиції і співпраці з нею черпала жидівська демократія свою власну силу у своєму національному середовищі. По-друге, щезла всяка надія на скликання передпарляменту на підставі виборчого закону, ухваленого державою. Тому залишався один тільки можливий шлях до здійснення пляну створення жидівського парламентарного представництва, - це міжпартійна згода як щодо виборчого порядку, так щодо компетенції того будучого представництва. По-третє, було зовсім ясним, що першою "єгипетською карою", яку спрямує новий режим в державі на жидівство, буде спрямований на жидівську національну автономію. Якийбудь поважний спротив проти таких замірів можна було б спробувати при єдиній умові, коли уся жидівська суспільність виступати-ме назовні солідарно. А для досягнення такої солідарности мусіло-ся уступити вимогам сіоністів. Розуміється, що така уступка була рівнозначна тому, мов би соціалісти власними руками помогли своїм противникам сісти в сідло. Але іншого виходу не було.

Так воно й сталося. Ультимативна вимога сіоністів, щоб усі 125 депутатів до Тимчасового Жидівського Національного Зібрання були обрані членами кагальних рад, була апробована усіма партіями, і відповідно до цієї угоди був на засіданні Національної Ради від 2 липня 1918 року змінений другий пункт законопроекту; того самого, що був похований під руїнами Центральної Ради 29-го квітня того року ^{37/}.

З того моменту, і аж до 2-го листопаду 1918 року, дня урочистого відкриття першої сесії Тимчасового Жидівського Національного Зібрання, усі жидівські партії працювали солідарно і в повнім мирі в Національній Раді й в інших суспільних інституціях, що підготувляли скликання Національного Зібрання. Було то виключне явище в суспільному жидівському житті. Воно також потривало лише до того дня, коли Національне Зібрання розпочало свої засідання. Тимчасом гетьманська влада зробила своє: після того, як вона скасувала жидівську автономію, вона не помирилася також з існуванням Національної Ради, і ця була розігнана німецько-гетманською військовою чотою 16-го липня під час засідання.

Протягом перших місяців існування нового режиму в Україні й доки цей режим почував себе досить міцним під охороною німецьких багнетів, котрі тримали так зв. "демаркаційну лінію" на півночі й на сході його від Советської Росії з півночі й разом з тим придушували жорстокими репресіями якийбудь вираз спротиву всередині, пристосувалась до того стану також жидівська суспільність. Ще до того, як була скасована автономія і розігнана Національна Рада, ця остання подбала про можливість продовження праці в нових умовах і обрала 4-го липня головне виборче бюро з 8-ми членів - по 4 з кожного табору, соціалістично-демократичного і сіоністично-клерикального. Це бюро, з свого боку, обрало секретаріат, знову на паритетній засаді - з одного сіоніста і одного бундівця. Праця обох цих установ була перенесена до помешкання Київської Жидівської Ради. В дальшому уся ця національно-політична праця провадилась в цій громаді і також до органів влади зверталися від її імені. Взагалі назовні вже не згадувалось ім'я "Національне Зібрання", а говорилося про скликання З'їзду жидівських громад в Україні.

Ще до ліквідації жидівського міністерства прийняло головне виборче бюро постанову про призначення виборів до Національного Зібрання на 14, 15 і 16-е липня; потім їх відкликали на 21, 22 і 23-е того ж місяця. Якраз тоді вибух страйк залізничників. Треба знати, що залізничники, поруч з селянством, були головною опорою

українського національного руху в розітництві країни. З огляду на страйк, котрий перешкодив налагодити нормальні зносини з місцевими громадами, вирішено відкласти вибори на 11, 12 і 13-є серпня. Вибори депутатів до Національного Зібрання відбулися в 168 громадах з поміж 195, в яких вибори їх членів були у свій час затверджені жидівським міністерством. 28-го жовтня 1918 року були в прикінцевім засіданні головного виборчого бюра затверджені вибори до Національного Зібрання в 161 громадах і не признані вибори в 7 громадах. В цілому були визнані справжніми 3565 голосів членів громадських рад, котрі з свого боку представляли 209,128 виборців, які за тих радників голосували у час виборів до місцевих громад. Розуміється, ті двіста дев'ять тисяч голосів жидівських громадян не заступали більшості жидівства України, але в умовах тодішнього режиму довелося миритися з цим релятивно демократичним вислідом виборів. Слід пригадати, що вибори до місцевих громад відбувалися протягом цілої доби революції: спочатку ще за порядком, котрий встановило російське тимчасове правительство, потім за законом Центральної Ради від 2-го грудня 1917 року. Ці вибори продовжували відбуватися за тим законом навіть вже в добу гетьманського режиму - й усі ці вибори були переведені на підставі п'ятичленної демократичної системи.

Як передбачалося, оскільки був наперед відомий партійний склад місцевих радників, результат виборів до Національного Зібрання привів до повної зміни в представництві партій жидівської суспільности України в порівнянні з тим представництвом в Центральній Раді і Національній Жидівській Раді з доби жидівського міністерства. Тоді протистояла одна п'ята сіоністів чотирьом п'ятим соціялістів разом з "Фолькспартай". Тепер ці дві останні групи увійшли у Національне Зібрання в кількості двох п'ятих його складу, відступивши двом групам сіоністів - так зв. загальним сіоністам і "Цейре Ціон" /молоді сіоністи/ разом з релігійно-політичною групою "Ахдут" решту трьох п'ятих складу Зібрання: 50 депутатів соціялістично-демократичного бльоку протистояли 75 депутатам сіоністично-клерикального бльоку. Пригадуємо, що сіоністи протягом цілої доби існування національної автономії настоювали на тому, що склад органів цієї автономії не відповідає дійсному відношенню сил в українському жидівстві. Тому вони відмовлялися увійти в склад Національної Ради, доки їм там відводилася всього одна п'ята його складу. Нині прийшла черга соціялістів скаржитися на склад Національного Зібрання, вказуючи на те, що радники місцевих громад, що складали виборців

до того Зібрання, самі були обрані у різні доби революції, а тому їхнє голосування зараз не відповідало теперішнім політичним настроям жидівського населення.

Між тим продовжувала Київська жидівська громада, з огляду на політичний стан, ведення справи скликання Національного Зібрання. Після того як по закінченню виборів з'ясувався майбутній партійний склад Зібрання, обрала Рада громади для дальшого ведення тих справ окремий "Організаційний Комітет", котрий вже був складений за тим новим партійним ключем. До нього увійшли: 8 сіоністів, 5 бундівців, 4 від Ахдут, 3 від "Цеїре Ціон", 2 від об'єднаних соціалістів, 2 від Поале-Ціон, 1 від "Фолькспартай", разом 25 членів. Новий комітет відразу ж, на першій засіданні 11-го вересня, постановив скликати Національне Зібрання на 15-е жовтня. Зібрання офіційно мало називатися "З'їзд жидівських громад" і у його програмі не було жадних політичних точок - виключно питання життя громад.

Тим часом політичне життя в країні не стояло на мертвій точці. Німецька армія на західньому фронті була бита й наближався момент її капітуляції. У самій Німеччині підіймалися хвилі революції. Цей стан річей не залишився невідомим також німецьким солдатам в Україні. Почали творитися "Солдатські ради" у всіх частинах окупаційної армії. Гетьманський режим, що спирався лише на силу німецьких армій, стояв перед ліквідацією. Населення почало підіймати голову. В українських політичних колах почався рух: почувалося, що там до чогось готуються. Відповідно до того почали змінитися настрої також у жидівській суспільності. Коли, по перерві кількох тижнів, згаданий вгорі Організаційний Комітет відновив свою підготовчу працю, він почав дивитися на себе як на природнього нащадка колишньої Національної Ради з часів автономії. Знову вернулися до назви "Національне Зібрання" й до колишніх політичних точок його програми. Врешті постановили на засіданні 21-го жовтня скликати Тимчасове Національне Зібрання на 3-е листопада. В останніх днях жовтня навіть вже склався "Сеньорен-Конвент" з тих депутатів Національного Зібрання, котрі вже зібралися в Києві. Цей новий підготовчий орган почав виробляти порядок дня для Зібрання, форми ведення засідань відповідно до парламентарного характеру установи і под. Щодо програми, то тимчасом погодилися усі на тому, що принаймні дві політичні точки мусять увійти до неї, а саме питання відновлення жидівської автономії в Україні й позиція жидівства України до майбутнього світового мирового конгресу, котрий мав по закінченні війни встановити новий лад в Європі.

Тимчасове Жидівське Національне Зібрання. Перша сесія того Зібрання відкрилася 3 листопада 1918 року. Ця сесія засідала аж до 11-го того ж місяця. Друга сесія мала зійтися по трьох місяцях. Вона так вже і не зійшлася. Рівно на шостий день після першої сесії почалось повстання Директорії проти гетьмана і німців. Місяцем пізніше відродилася Українська Народня Республіка. Через дуже короткий час - по двох місяцях військового спротиву советському наступові, українська влада була примушена знову уступити столицю московським завойовникам.

Зараз таки на першому засіданні Національного Зібрання, по промові сіоніста Брука на відкритті, вибухла з новою силою традиційна ворожнеча між обома політичними таборами: соціалісти і Фолькс-партай бурхливо протестували проти вступної промови в гебрейській мові у Національному Зібранні українського жидівства, яке уживає майже виключно як рідну мову "їдиш" у щоденнім житті і в задоволенні своїх культурних потреб. Реакція на гебрейську демонстрацію сіоністів була палка: дві з соціалістичних партій - "Бунд" і "Об'єднані соціалісти" - вийшли з залі засідання. Члени "Поале-Ціон", партія сіоністично-соціалістична, котра також вірила у відродження гебрейської мови у майбутній жидівській Палестині, залишилися на своїх місцях. Також депутати "Фолькспартай". З цього моменту вже не було більш миру між обома групами. До президії Зібрання соціалісти не вийшли і в ньому засідали до кінця сесії: Усишкін від сіоністів, Каплан від "Цеїре Ціон", рабин Алешковський від "Ахдут" і Лацький від "Фолькспартай". Коли ж головуючий на Зібранні Усишкін розпочав засідання знову гебрейською промовою, то вибухла вдруге буря на залі й на трибунах для публіки. Було ясним, що при відношенні сил 75 проти 50 сіоністи не відмовляться від маніфестування національного характеру гебрейської мови з такого поважного місця, як Національне Зібрання. З другого боку, треба було нарешті приступити до практичної праці. При цьому обидві сторони добре знали, що при діловому обговоренні фактично всі вживатимуть їдиш, бо ж також і сіоністи схочуть, щоб більшість Зібрання, а також присутня публіка, їх зрозуміла. Так спір скінчився угодою про признание рівноправності обох мов до вживання у дебатах Зібрання.

Але ця угода залишилася єдиним компромісом, що був досягнутий між обома таборами за весь час діяльності Зібрання. У всій решті питань порядку дня цього першого парламенту жидівського народу за всю історію його розсіяння в світі, стояли обидва табори один проти другого, і часто їх сутички були супроводжені вибухом гніву і

ворожнечі. Особливо гострим був спір в двох головних точках програми: в питанні про організаційні форми національної автономії і в тому, з чим має жидівство України звернутися до мирового конгресу по закінченні світової війни. Сіоністи стояли твердо на тому, що тепер наступила їх черга і що вони мають використати свою чисельну перевагу і право парламентарної більшості, щоб здійснити два головні їх жадання: 1/ перебрати до своїх рук керівництво в органах національної автономії жидів в Україні; 2/ заступати сіоністичні й національні вимоги жидівства України на міжнародньому форумі, і особливо на світовій мировій конференції по війні. Відносно цих двох точок сіоністично-клерикальний бльск не погоджувався навіть на найменші уступки іншим групам на Зібранні, взагалі не хотів їх співучасти навіть в такому питанні, як вимога рівноправності і національної автономії для жидівських колективів в інших країнах, вимога, на котру погоджувалися усі без винятку фракції Національного Зібрання. Вони навіть відкинули згоду в справі Палестини з "Поале-Ціон", не вважаючи на сіоністичну настанову цієї групи.

У перших днях засідань Зібрання здавалося, що маються численні спільні вимоги у всіх семи партіях, котрі були там заступлені. Так, принаймні чулося з змісту деклярації, котрі ці партії виголосили з трибуни Зібрання. Перш за все, були усі партії згодні у вимозі відновлення чинности закону про національно-персональну автономію на Україні. Другою спільною вимогою тих деклярацій була міжнародня гарантія повної рівноправности жидів, як також право жидівського народу на національну автономію. Навіть "Бунд" пішов в його національних вимогах так далеко, що "Поале-Ціон" і "Об'єднані" просто не змогли за ним угнатися. Обидві сіоністичні партії, "Ахдут", "Поале-Ціон", як також "Фолькспартай", сходилися, хоч в різних формулюваннях, на вимозі створення жидівського центру в Палестині^{38/}.

Не лише в декляративних заявах було чимало спільного у всіх партій, але також в справі внутрішньої організації жидівської автономії працювали усі партії в значній гармонії в законодавчій комісії Зібрання. Там була випрацьована постанова про створення виконавчого органу, який мав бути відповідальним перед Національним Зібранням, а в перервах між сесіями - перед "Малим Національним Зібранням". Бачимо тут аналогію між проєктованими жидівськими автономними інституціями і Центральною і Малою Українською Радою. Видно, що сіоністи, пропонуючи цю структуру автономних органів, гадали, що новий виконавчий орган, котрий дістав назву "Національний Секрета-

ріят" /в гебрейській мові він мав називатися - "Національний Комітет жидів України"/, заступить колишнє міністерство для жидівських справ. Другий табір, котрий засадничо обороняв інституцію жидівського міністра, не вважав за необхідне зробити з суперечности поглядів в цьому пункті тему для дискусії в комісії: це питання, з поглядом лівих, не було актуальне, бо ж автономія була скасована і жадного жидівського міністерства тимчасом не було, так чого даремно дебатовати? Тим більш, що всі погодилися на тому, що той "Національний Секретаріят" буде побудований на засаді коаліції: він мав складатися з 12 членів пропорціонально силі поодиноких партій в Зібранні ^{39/}.

На засіданні пленуму Національного Зібрання, 10-го листопаду, коли приступили до голосування вироблених в комісіях постанов, з'ясувалося, що в справі вимог жидівського народу в Україні до світового мирового конгресу сіоністи рішуче не погоджуються на якібудь поправки інших партій до ними пропонованої постанови, хоч їм було дано до відома, що соціалістично-демократичний блок ніяким чином не може прийняти без змін ту формулу, та що тим вони спричиняться до гострого конфлікту. Через неможливість досягти компромісу дійшло до голосування аж трьох резолюцій в тій справі: "Бунду", "Поале-Ціон" і сіоністів. Остання була прийнята 64 головами сіоністів, "Цейре-Ціон" і "Ахдут" проти 31 голосу усіх чотирьох фракцій другого табору. По голосуванню заявили ці чотири фракції, що тому, що "більшість не числиться з меншістю", вони вважають, що "ідея коаліції провалилася" ^{40/}.

З огляду на засадничо-важливий характер тієї резолюції наводимо її повністю: "В імені трьох мільйонів українських жидів Жидівське Тимчасове Національне Зібрання жадає: 1. Признання жидівського народу як нації; 2. Прийняття жидівської нації до Ліги Націй як рівноправного члена; 3. Міжнароднєсі гарантії для відбудови жидівського національно-політичного центру в історичній батьківщині жидівського народу - в Палестині; 4. Забезпечення пляхом міжнародніх гарантії і контролі Ліги Націй: 1/ Національної і громадянської рівноправности жидів в усіх країнах; 2/ Повної свободи релігійного життя, суботнього відпочинку і т.д.; 3/ Національно-персональної автономії в тих країнах, де жиди того вимагатимуть; 5. Допущення жидівської делегації на мирову конференцію" ^{41/}.

З того моменту не було більше жадної співпраці між меншістю і більшістю. Опозиція відмовилась також дати своїх представників до делегації на мирову конференцію, що мала виїхати до Парижу.

До цієї делегації були обрані 4 сіоністи: Усишкін, Ахад-Гаам, Крейнін і Грузенберг й рабин Аронсон від "Ахдут". Коли на останньому засіданні Національного Зібрання, 11-го листопаду, приступили до обрання "Національного Секретаріату", усі чотири опозиційні партії відмовилися від участі у виборах й тим також в Секретаріаті. Більшість рішила тому обрати до нього тільки сім членів замість 12, як то пропонувала законодавча комісія. Більшість тим залишила п'ять місць у виконавчому органі вільними на випадок, що згодом решта партій змінить своє рішення і приступить до Секретаріату. Рік тому, коли українська революція стояла в zenіті й жидівська "революційна демократія" створила першу свою "Національну Раду", сіоністи ту Раду бойкотували і поборювали. Роком пізніше жидівські соціалісти зайняли таку саму позицію у відношенні до "Національного Секретаріату", у котрім панували сіоністи і їх клерикальні спільники. Лише нові господарі жидівських суспільних справ не зауважили зміни загальної політичної атмосфери в країні, яка почалася з народнім українським повстанням проти режиму гетьмана і чужих окупантів, подія, що сталася якраз одночасно з боротьбою обох політичних таборів в жидівськім Національнім Зібранні.

"Мале Національне Зібрання". Тимчасове Національне Зібрання постановило одноголосно на засіданні 10-го листопаду створити парламентарний орган з значно меншим особистим складом, саме із 25 членів, який міг би пристосуватися також до напівлегальних умов того часу і продовжувати виконувати законодавчі функції Національного Зібрання в добу між сесіями цього останнього. Зокрема мало те "Мале Національне Зібрання": 1/ контролювати діяльність "Національного Секретаріату", 2/ розглядати і затверджувати бюджет, 3/ доповнювати склад Нац. Секретаріату у випадку вибуття його членів. Партійний його склад відповідав тому, що в Національнім Зібранні: 8 від сіоністів, 5 від "Бунду", 4 від "Ахдут", 3 від "Цеїре-Ціон", по 2 від "Об'єднаних соціалістів" і "Поале-Ціон", 1 від "Фолькс-партай". Відношення сил обох таборів було, отже, 15 проти 10.

Перше засідання цього нового представницького органу жидівства України відбулося лише 30-го грудня 1918 р., вже при радикально зміненій політичній ситуації, докладний опис котрої дається в наступній главі цієї праці - "Друга Українська Народня Республіка". Тут обмежимося коротким переліченням головних подій, що створили ту нову ситуацію в країні і в жидівськму суспільстві.

Переможне повстання проти гетьманського режиму вимело геть з країни як цей режим, так і окупаційне німецьке військо. Була від-

новлена Українська Народня Республіка на чолі з Директорією. Одним з перших актів Директорії було відновлення закону про національно-персональну автономію для національних меншостей. А безпосереднім наслідком цих подій було, що рішальним чинником в політичному житті знову стала соціалістична демократія. Ця остання зміна негайно відбилася також на внутрішній ситуації в жидівській суспільності.

Перш за все виявилася рішуча неохочість жидівських соціалістичних партій до жадання "Національного Секретаріату" бути визнаним за єдиного правоздатного представничого органу жидівської автономії на Україні. Національний Секретаріат з свого боку вів уперту боротьбу проти вимоги жидівських соціалістів, що було також бажанням Директорії, ввести в Правительство Республіки міністра для жидівських справ на тих самих підставах, на котрих цей міністр діяв в добу Центральної Ради.

Коли нині відкрилося перше засідання Малого Національного Зібрання, з'ясувалося, що соціалісти не намірені співпрацювати з тими органами, котрі створило Тимчасове Національне Зібрання у його першій сесії в листопаді. "Бунд" і "Об'єднані соціалісти" заявили про свій виступ як з "великого", так і з "малого" Зібрання. Представник "Бунду" виголосив декларацію, яка недвозначно відзеркалювала змінену політичну ситуацію, як це добре видно було з наступних його слів: "Національне Зібрання не може сьогодні претендувати на представництво жидівської нації. По революції в Німеччині, сталася революція на Україні. Тепер вже є неможливо, щоб Національне Зібрання зробилося джерелом влади на жидівській вулиці". "Поале-Ціон" довели до відома про свій виступ з Малого Зібрання, хоч залишалися у "великім", - в листі, в котрім вони писали, що "беручи на увагу новий політичний стан, який настав на Україні по перемозі революції, ... як також те, що Тимчасове Національне Зібрання більш не відзеркалює сучасного відношення сил серед жидівського народу на Україні, ... вони відкликають своїх представників з Малого Зібрання".

З цілої опозиції залишився надалі в Малому Зібранні тільки представник демократичної "Фолькспартай", саме В. Лацький, останній жидівський міністр з доби Центральної Ради. Своє відношення до нового стану в Зібранні він формулював так: "Створене положення рівнозначне внутрішній руїні в народі, й в цьому винні обидві сторони. Більшість провадила вперту політику, не уступала ні в чому, поводитися як переможець... Робітнича демократія з її боку

стала на слизький шлях. Сьогодні вони покидають Національне Зібрання, завтра вони вийдуть з місцевих громад, а потім з Установчого Зібрання"^{42/}.

З відходом соціалістів залишилося в Малім Зібранні тільки ще 16 членів. Але засідання продовжувалися і були присвячені, головним чином, обговоренню і прийняттю різних законів з обсягу національної автономії. В цілому відбулося 9 таких засідань і останнє з них 21-го березня 1919 року. Закінчилася ця глава - "Жидівське Національне Зібрання" - з остаточним переходом влади в Києві до большевиків.

"Національний Секретаріат". Як ми вже оповідали, був в останньому засіданні Тимчасового Національного Зібрання обраний Національний Секретаріат в складі семи членів, усі представники фракцій більшості, замість його повного складу 12-ти членів, і це тому, що фракції меншості відмовилися не лише дати до нього своїх представників, але навіть взагалі голосувати. Як ми вже знаємо, змінилася з часом загальна політична ситуація, а саме - вона різко схилилася вліво, і жидівські соціалістичні партії не лише не помирилися з перевагою більш правих груп в органах національної автономії, але полишили їх зовсім і вернулися до того стану, котрий існував у добу Центральної Ради, тобто до відновлення міністерства для жидівських справ, як фактичного представницького і виконавчого органу автономії.

Інакше дивилася на цю справу більшість Національного Зібрання, що в той час тримала у своїх руках Національний Секретаріат. Для неї цей орган мав виконувати усі функції і нести усю відповідальність, що колись належала до компетенції жидівського міністерства. 4-ий пункт статуту Національного Секретаріату встановляв, як його обов'язок: "Дбати про здійснення і опублікування законів, котрі були затверджені Тимчасовим Національним Зібранням, ... аж до часу, коли буде створена посада "державного секретаря" для жидівських справ"^{43/}.

Між тим, з відновленням закону про національно-персональну автономію наказом Директорії й іменуванням нового міністра для жидівських справ, при тому представника соціалістів, а зовсім не "державного секретаря", як того жадав Національний Секретаріат, цей засвоїв собі таку тактику, ніби йому про існування цього міністра нічого не відомо, і він продовжував займатися справами автономії і жидівського населення: оборона від погромів, поміч потерпілим, зносинами з жидівськими організаціями закордоном і т.д.

Головною ділянкою його діяльності в обсязі справ автономії було вироблення чисельних законопроектів, і, почасти, також їх переведення через Мале Національне Зібрання. Були то, перш за все, ті законопроекти, котрі вже стояли на порядку дня першої сесії Національного Зібрання, або мали бути внесені на його другу сесію.

Юридична комісія при Секретаріаті складалася в більшості із молодих, але вельми здібних адвокатів і та праця була б в майбутньому корисна в чималій мірі для жидівської автономії, коли б українська держава, і з нею та автономія не впала під ударами російських большевиків. Були то законопроекти, почасти вже ухвалені Малим Національним Зібранням; між ними: статут жидівської громади, котрий складався із закону про громади, правил про прибутковий податок і податок на спадщину; виборчого порядку до громад. Короткий основний закон про жидівські Установчі Збори, про Тимчасове Національне Зібрання і Національний Секретаріат. Законопроект про "державного секретаря" для жидівських справ. Проект пропозицій про зміни у законі Центральної Ради про національно-персональну автономію. У останні дні своєї діяльності займалася та Юридична Комісія ще виробленням законопроекту про "Жидівський Національний Союз в Україні".

Усі ці закони і законопроекти залишилися архівним матеріалом, окрім лише одного з них, саме "Статуту про жидівську громаду", який перейняло тодішнє жидівське міністерство й після нового його оброблення перевело через Раду Міністрів. Затвердження того закону Директорією сталося вже при четвертім міністрі жидівських справ за Кам'янецької доби Української держави. Цей закон навіть був вживаний у кількох малих жидівських громадах у ту добу.

Останнім кроком Національного Секретаріату й представлених в ньому жидівських партій в їх боротьбі проти жидівського міністра, котрий щойно тоді був Директорією іменований, була спроба скликати другу сесію Національного Зібрання при демонстративному ігноруванні того міністра, мов би він взагалі не існував в дійсності. Зібрання було призначене на 19-те січня 1919 року. Жидівське міністерство було позбавлене необхідности заборонити його скликання завдяки загостренню політично-воєнного стану: самі ініціатори змушені були спочатку відкласти це скликання на 2-ге лютого, а потім скасувати його зовсім. "Дальші політичні події, - писали вони у своїм звіті, - унеможливили публічне існування Національного Зібрання" 44/.

VI. Друга Українська Народня Республіка

Відновлена національно-персональна автономія. Вночі з 14-го на 15-го листопаду 1918 року появилися на мурах київських домів відозви "Директорії Української Народньої Республіки", які закликали до повстання проти режиму гетьмана Скоропадського. Ці відозви символізували початок третьої доби української революції, що на неї обидва народи, так український як і жидівський покладали свої найкращі сподівання, й яка скінчилася найтяжчим розчаруванням для обох: Українська Республіка, яка у тім народнім піднесенні встала з мертвих, упала під жорстокими ударами московського залізного чобота, а жидівські ілюзії були втоплені у хвилях крові тисяч невинних жертв протижидівських погромів.

Оминаємо свідомо у цій праці якубудь аналізу протижидівських погромів у добу української революції. Погроми згадуються тут і там лише, оскільки вони порушували й руйнували конструктивну працю будівництва національної автономії для жидівської меншости. Коли б не катастрофічний кінець української національної революції, то будівничі сили в українській суспільності перемогли б ту погромну анархію, й жидівська національна автономія залишилась би як складова частина демократичної Української Республіки. В жидівській історично-політичній літературі маються три праці, котрі описують і аналізують ту погромну примару. Відповідна українська література згадує погроми лише мимохідь. Головна з тих жидівських праць це "Антисемітизм і погроми на Україні" І. Чериковера/ с в російській і жидівській мові/. Друга, це "Спомини жидівського міністра" А. Ревуцького, тільки в мові жидівській. Третя, це "Листи про Україну" С. Гольдельмана, в мовах українській, жидівській і німецькій.

Наводимо Постанову Директорії У.Н.Р. з 10.XII.1918 про відновлення чинности закону про національно-персональну автономію й Закон з 24.I.1919 р. про відновлення тієї автономії:

І. Постанова Директорії Української Народньої Республіки

/Вісник Державних Законів, вип. 5, ч. 73/

Директорія Української Народньої Республіки постановила:

1. Відновити чинність закону Центральної Ради від 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію.
2. Тимчасово, до відновлення відповідних Міністерств, заснувати при Директорії Відділ по справам національних меншостей.
3. Тимчасове виконання обов'язків завідуючого цим відділом доручити завідуючому Відділом праці, бувшому члену Центральної Ра-

ди, депутату Єврейського Національного Зібрання Соломону Г о л ь-
д е л ь м а н у.

Голова Директорії В. Винниченко. Члени: А. Макаренко, Андрієвський, Ф. Швець, Петлюра. м. Вінниця, 10. грудня 1918 року.

II. Вісник Державних Законів, вип. 5. ч. 70/

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: Голова Директорії В. Винниченко. Члени: Андрієвський, А. Макаренко, Петлюра. Член-Секретарь Ф. Швець. 24. січня 1919 р. Київ. Посвідчую В.о. Державного Секретаря Михайло Корчинський.

Ухвалений Радою Народніх Міністрів Закон про відновлення національно-персональної автономії.

Закон бувшого гетьманського уряду, від 9-го липня 1918 року "про відміну закону 9-го січня 1918 року про національно-персональну автономію й про скасування національних Міністерств" /Держ.Вісник 1918 р., ч. 23/ скасувати. Голова Ради Народніх Міністрів В. Чеховський. Державний Секретар М. Корчинський.

Поруч з новонародженням Української Народньої Республіки, у перші дні її існування, було проголошено від імени Директорії, як вищої державної влади країни, відновлення законної сили національно-персональної автономії меншостей. Це сталося 10 грудня 1918 року у тодішньому осередку керівництва повстанням, у місті Вінниці ^{45/}. Сталося воно так:

Політичне керівництво повстанням, що його очолювали два головні політичні керівники українського руху з часів Центральної Ради, Винниченко і Петлюра, прибуло 4-го грудня до Вінниці з Хвастова, що був першим осередком повстання. І вже 6-го я зголосився у голови Директорії, Винниченка, проголосивши, що я, як один з колишніх п'яти представників жидівської меншості в Малій Раді, вважаю своїм обов'язком, як жидівський діяч і громадянин України, активно співдіяти в боротьбі за відновлення Республіки та в її відбудові. Винниченко відразу запропонував мені увійти у тодішній Тимчасовий уряд при Директорії як Секретар Праці.

Повстання в той час швидко ширилося по всій країні. Скрізь підіймалися селянські маси, викопували заховані, із страху перед німцями та гетьманською поліцією, у землю рушниці та кулемети, запрягали коней до возів, навантажених збіжжям та печеним хлібом, і прямували до різних осередків повстання, що створилися у ті дні всюди, а особливо до Хвастова і до Вінниці, центру нової влади. Не було помітно у тому народньому вояцтві в перші тижні загально-

го піднесення жадних позначок ворожнечі до жидів, а також не доходили до Вінниці жадні вістки про якінебудь ворожі виступи проти жидівського населення.

У жидівському таборі була помітна явна прихильність до повстання саме у найширших верствах населення. Але, разом з тим, не чути було про якусь активну співучасть жидівських суспільних чинників чи поодиноких діячів у війні проти гетьманського режиму. Правда, коли автор цих рядків появився несподівано на масовому зібранні Вінницької жидівської громади, присутні влаштували йому палку овацію, але далі цього спонтанного вияву пасивної симпатії до його кроку - вступлення в уряд Директорії - воно тоді не пішло. Тому, коли Директорія у ті самі дні писала в її першому зверненні до народу, що "жиди є нашими приятелями, вони йдуть з нами", то воно відзеркалювало тодішній стан річей тільки в розумінні пасивної, якби чогось вичікуючої симпатії мас жидівського населення.

Єдиним конкретним фактом дієвої співучасті жидівської суспільності у тому надхненному визвольному чині українського народу, яким було повстання проти німецької окупації та гетьманського режиму у перші тижні його розгорнення, залишилася тільки моя участь в уряді Директорії, спочатку на посту Секретаря Праці, а по кількох днях також як в.о. Секретаря в справах національних меншостей, і це у зв'язку з декретом від 10-го грудня про відновлення чинності національно-персональної автономії. Згодом приєднався до тої жидівсько-української співчинності другий відповідальний діяч партії "Поале-Ціон", редактор Абрам Ревуцький, котрого я викликав з Одеси до Вінниці. Із вступом Директорії до Києва і утворенням сталого правительства Ревуцький перейняв у ньому портфель міністра для жидівських справ. Так моя ініціатива в відновленні жидівсько-української співпраці в творенні української державності була тимчасом щасливо закінчена.

Моя пропозиція голові Директорії відновити національно-персональну автономію меншостей не викликала у нього жадних сумнівів, поскільки справа торкалася жидівської меншости і відновлення міністерства для жидівських справ. Винниченко мав лише поважні сумніви, чи буде це відповідати реальним обставинам часу, коли б були відновлені також міністерства для російської і польської меншости, і міністри поляк або росіянин зайняли б свої місця повноправних членів уряду УНР. З тих міркувань Директорія обмежилась тимчасово-творенням відділу для справ національних меншостей на чолі з в.о. Секретаря /"тимчасово, аж до відновлення відповідних міністерств",

як читається у тому декреті від 10.12.1918/. Дійсно, коли потім в Києві було створене стале правительство, знайшов в ньому своє місце міністр для жидівських справ, але не для польських і російських.

Як відповідальний у справах національних меншостей, а жидівської зокрема, я в той самий день, коли декрет про відновлення чинності закону від 9 /22/.I.1918 року про національно-персональну автономію був проголошений, довів про цей акт до відома Жидівському Національному Секретаріатові в Києві, тій самій інституції, котру обрало Тимчасове Жидівське Національне Зібрання, як виконавчий орган жидівської національної автономії. Як пам'ятаємо, представляв той Національний Секретаріат лише частину Національного Зібрання, бо усі три жидівські соціалістичні партії свою участь у ньому відмовили. Вважаючи, що ці міжпартійні відносини не сміють впливати на мою діяльність як офіційного виконавця державної влади, я добачав у тому моєму зверненні акт визнання Національного Секретаріату і сподівався відповідного лояльного відношення до мого уряду також з його боку. На жаль, цього не сталося. Також А. Ревуцький, з часом міністр для жидівських справ, дивився подібно як я на справу взаємовідносин його міністерства з Національним Секретаріатом. Він також гадав, що слід діяти з Національним Секретаріатом в справі створення міністерства. На жаль, на другому боці ті наші наміри не знайшли жадного відгуку ^{46/}.

Примара большевизму. Гетьманський режим на Україні був типовим поліційним режимом, що тримався виключно на багнетах німецько-австрійської окупаційної армії.

Певна річ, існували і діяли в далекому зовнішньо-політичному "запіллі" Німеччини далекосяглі імперіяльно-колоніальні пляни у момент, коли вони погодились на окремий мировий договір з Українською Народньою Республікою і відокремили таким чином Україну, цю віднині самостійну державну цілість, від Росії. Ті далекосяглі пляни не були якоюбудь новиною, вони здавна вже були складовою частиною німецького натиску "на Схід" у світовій політиці.

Але німецьку окупаційну армію на Україні цікавила передусім лише одна, дуже практична і дуже нагла річ: щоб на Україні був усталений такий порядок, котрий допоміг би тій армії використати аж до останньої міри господарські багатства і товарні резерви країни для забезпечення ними Німеччини і її велетенської армії, яка воювала на західному фронті й котра, так само як населення самої Німеччини, бідувала від нестачі поживи та всього іншого в

наслідок блокади Антанти.

Ось, до цієї найближчої, безпосередньої мети німецької окупації зовсім не пасував режим Центральної Ради. Бож користування господарськими резервами України було рівнорядне з грабунком українського села, що значило, що селянин мав би орати і сіяти, годувати і виховувати худобу, працювати і господарювати, перш за все, як не виключно, на німців.

Це безпосереднє, конкретне завдання німецької армії знаходилося у такім полярнім протиріччі до соціального обличчя Центральної Ради й тогочасного соціально-політичного і національного режиму країни, що для німецького командування мусіло дуже швидко стати ясним, - навіть без того нашіптування місцевих класових і національних ворогів української державности, - що Центральна Рада й її люди мають зникнути з політично-державного обрїю країни. Ось у чому слід шукати справжній змісл перевороту 20-го квітня 1918 р., котрий поставив царського генерала Павла Скоропадського на чолі держави і на службу інтересам Німеччини.

Німецьке командування міркувало, що таких практичних завдань чужа армія не зможе успішно виконувати власними руками, що для цього вона потребуватиме місцевого спільника, особливо для "чорної" роботи зв'язку з населенням, у першу чергу, з селом. Такого спільника німецьке командування швидко знайшло в особі тих колишніх, а на ділі ще тоді сущих, власників великих та середніх земельних маєтків, котрим дуже реально погрожували ліквідацією соціальні прагнення українського селянства та соціалізаторські законодавчі проекти Центральної Ради. Ті маєтні верстви, а разом з ними зросійщене місто, залякане мимо тих соціальних прагнень також національно-радикальним характером політики Центральної Ради тогочасного етапу української революції, створили "соціальну базу" для гетьманського перевороту. Цей наявний контрреволюційний характер соціальної і національної бази нового режиму мусів з неминучістю привести до політичної і соціальної реакції. В останню хвилину, коли уся будова гетьманату захиталася в наслідок революції в Німеччині, цей режим зробив спробу спастися при допомозі "білої" Росії, проголосивши Україну частиною російської держави і заключивши військову угоду з Донським отаманом Красновим.

Існування цього режиму в країні, що немилосердно виграбовувалася німецьким окупантом за згодою і співучастю уряду Скоропадського, створило нахил до орієнтації на того "сусіда", що сидів за "демаркаційною лінією", котру тримали, знову ж, ті самі ненависні

окупанти. Ця "примара большевизму" приваблювала різноманітні кола змученого тим режимом народу, погрожуючи, разом з тим, усій його буддучині.

"Національна радянська влада" для України? Коли Директорія прибула 14 грудня 1918 року до Києва, вона привезла з собою готову політично-програмову декларацію, яка пропонувала обернути Україну у "державу трудового народу". З тієї декларації випливало зовсім ясно, що Директорія, яка вийшла з тих самих політичних партій і суспільних вреств, що творили у свій час підставу демократичного режиму Центральної Ради, нині, після перемоги над реакційним режимом Скоропадського, не збирається відновити демократичні порядки з першої доби української революції^{47/}.

Видно було, що решта членів Директорії, хоч хиталася, але всеж піддавалася впливу г'олови, котрий з великим захопленням і впертістю пропагував свою нову віру, що, мовляв, настав час перебудувати Україну на радянських засадах, подібно до устрою сусідньої Росії, лише пристосувавши московський зразок до соціальної структури українського народу і до потреб його національно-визвольного руху. Отже, українська радянська держава, побудована на "селянсько-робітничих радах", у котрих селяни і робітники будуть заступлені відповідно до їх чисельної ваги в населенні. У своєму історично-полемічному творі /котрий ми вже цитували/ Винниченко писав ретроспективно так: "Введена з ініціативи й з директив Директорії радянська влада може бути сконструйована по такому принципу, щоб національно-український характер її зберігся в повній мірі й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державности, як найкращого засобу до того, не постраждала"^{48/}. Цій ідеї була властива ще одна вигода з погляду українського націоналізму: її здійснення зменшило б значно заступництво неукраїнського та зросійщеного населення міст в радах і тим забезпечило б диктатуру "селянського пролетаріату" в державнім керівництві.

Але рішальним аргументом Винниченка на користь його плану була думка, дитяча наївність котрої незабаром виявилася в її повноті, що "большевики в попередній боротьбі з нами через те національно перемогли нас, що мали в руках далеко дужчу зброю, ніж ми - соціальні льозунги, - сили наші нерівні були. Отже тепер, коли ми хотіли побороти їх національно, ми повинні були озброїтися так само як вони. І тоді нехай вони виступають проти нас тільки як руські націоналісти, нехай агітують серед наших мас, щоб радянська влада на Україні була руська, а не українська"^{49/}.

Аргументуючи так свою улюблену ідею, Винниченко неначе забув свій власний виступ в Центральній Раді проти національних меншостей рік перед тим, де він доводив - зовсім слушно - національно-російський, виразно колоніальний характер збройного наступу "червоної гвардії" на Київ.

Не вважаючи на значний вплив Винниченка на ту групу українських політиків, яка зібралася тоді - то було в грудні 1918 року - навколо Директорії у Вінниці, йому не вдалося досягти їх згоди на його програму у її повнім обсязі й оригінальному змісті. Врешті тим людям здавалося якось дивним, як це вони зможуть обернутися, мовляв, "за одну ніч", з вчорашніх демократів у ширих прихильників "радянської системи влади". Тим більше, що саме повстання проти гетьманського режиму відбувалося під виразними демократичними гаслами, було боротьбою за відновлення Української Народньої Республіки, такої, яку усі знали у добу Центральної Ради: демократична республіка, політична рівноправність усіх громадян без якоїбудь різниці, забезпечені громадянські свободи, демократичні місцеві органи самоврядування і т.д.

Врешті був досягнений компроміс: не повна формальна радянська влада в її "московським" розумінні, не диктатура "пролетаріату і незаможного селянства", лише система "трудових рад", складених з заступників тільки тих суспільних верств, котрі не визискують чужої робочої сили. Отже, селяни, робітники, трудова інтелігенція. Якась форма "національного більшевизму".

Розклад повстанської армії. Дуже швидко виявилось, що розрахунок був зроблений без відома дійсного господаря, навіть двох господарів. Першим з тих господарів була народня армія, та головна військова сила, котра своїм спонтанним піднесенням змела з лиця країни гетьманський режим і німецьких окупантів разом. Доки не була досягнута перемога над попереднім режимом і доки окупаційна німецька армія не залишила території України, стояла ця народня селянська армія як мур слухняно за Директорією.

Селянська у своїй переважній більшості, складена з колишніх вояків світової війни, ця армія надхненно відгукнулася на заклик Директорії до повстання. Але при цьому перед очима кожного з тих вояків-селян стояла одна ціль - позбутися колишніх земельних панів, котрим гетьман і німці повернули їх колишні маєтки; позбутися німецьких реквізицій та гетьманських карательних відділів. А головне, вернути собі землю. Коли ж німецькі ешелони посунули на Захід, під натиском тієї української народньої армії, а гетьман

утік з України, ця армія вже не бачила цілі, за котру варто було продовжувати воювати. Подібно до ситуації на колишнім фронті світової війни, солдати прагнули вернутися до своїх сіл, до знову звільненої землі, до господарства і родин. Ці селянські маси ще не доросли в більшості до усвідомлення далекосяглого значення національно-політичних цілей повстання. Так народня армія Директорії почала танути як сніг під проміннями весняного сонця.

Розуміється, що далеко не вся армія розтала. Але те, що залишилося, не могло в ніякій мірі, сприяти "радянським" плянам Директорії. Перш за все був це національно свідомий, ідейний у своїх прямованнях, організаційно консолідований, мілітарно дисциплінований осередок повстанської армії - корпус Січових Стрільців. Складався він, головним чином, з галицьких старшин і вояків, вимуштрованих в австрійській армії, національно вихованих. Старшинство корпусу вважало, що воно знає добре, як саме слід будувати українську державу. На разі були вони рішучими противниками советсько-більшевицького ладу й разом з тим ворожі до Москви.

"Січовики" залишилися зразково дисциплінованою частиною української армії аж до сумного кінця боротьби за самостійну державність. Але був ще "лишок" народньої армії з першої доби повстання, й як раз він, у його різних метаморфозах, спричинився в чималій мірі, поруч з перевагою більшевицького ворога та інших зовнішніх й внутрішніх обставин, до остаточної поразки У.Н.Р. й, одночасово, до трагедії українського жидівства. Був це той чинник, котрий дав нагоду політичним ворогам Директорії говорити про "добу отаманщини". Цій "отаманщині" приписує жидівська історіографія головну вину за погроми 1919 і наступних років, коли, власне, головну ролю на цьому "фронті" перейняли селянські протибільшевицькі повстання.

Другий наступ більшевиків на Україну. Вже у перші тижні національного повстання захиталася "демаркаційна лінія" між Україною і більшевицькою Московщиною, котру до того охороняли німецькі частини. Усі почуття і помисли німецьких солдатів були тепер скеровані до подій у власній країні. Там відбувалася революція, запахло трохи більшевизмом, у всіх частинах окупаційної армії створено "солдатські комітети", котрі потім також керували евакуацією, й, розуміється у німців не було жадної охоти охороняти даліше Україну від "примари більшевизму" з-поза російського кордону.

До речі: ще до того, як Український Національний Союз рішився на повстання, досяг Винниченко від двох найвизначніших більшевиць-

ких лідерів, від тих, що стояли найближче до справ України, саме від Мануїльського і Раковського, обіцянку, що большевики, у випадку повстання проти гетьмана і німців, утримаються від нападу на українську армію ззаду. Слід гадати, що Винниченко вірив в те, що тією "джентельменською угодою" з большевицькими лідерами він себе забезпечив від "ножа у спину" з цього боку. Але якраз на той час, коли йому вдалося переконати своїх спільників у Директорії, що настав час "обернутися на українських радянців", саме, коли Директорія прибула до Києва, почали вже на південному сході країни оперувати большевицькі військові загони і з ними разом селянські повстанчі групи, яких організували та ними керували ліві українські соціялісти-революціонери. Також появився знову на сцені українського політичного життя "робітничо-селянський уряд" України, котрий був в минулому році поставлений Москвою в Харкові й котрий московська влада визнавала офіційно за уряд "незалежної" Української держави і з ним провадила "міжнародні пертрактації".

Директорія прибула до Києва тиждень по тому, як корпус Січовиків зайняв столицю. У місті був заведений від імені командування суворий "стан облоги", але уся фактична влада була не так вже в руках полковників-січовиків, як у того самого Ковенка, голови "контррозвідки", що з-за його самочинств рік перед тим, у час наступу "червоної гвардії" Муравйова на Київ, подався до демісії перший жидівський міністр Зільберфарб. Також тепер його активність й свавілля йшли під гаслом "боротьби з большевиками". В той самий час оперували поза Києвом численні "отамани", котрі не були здібні протистояти реґулярним большевицьким частинам й раз-у-раз відступали перед ними без спротиву, віддаючи ворогові терен за тереном, але знаменито уміли "поборювати большевизм" у численних жидівських містах та містечках України.

Прибувши до Києва, Директорія відразу опинилась у власній столиці як у ворожому таборі: з одного боку, безсилля у відношенні до військового командування й ковеньківської контррозвідки, з другого, атмосфера озлоблення у більшості київського неукраїнського населення, викликане режимом свавільства "стану облоги". "В Києві, пише з приводу цього Винниченко, неукраїнське населення просто горіло ненавистю до української влади. І не через те тільки, що вона була українська. Коли вона вступила до Києва, осяяна ореолом боротьби й перемоги над реакцією, її щиро привітали не тільки українці. Її ненавиділи за те, що вона сама обплювала цю радість, що не принесла ніякої різниці з гетьманщиною. Вся різниця

була в тому, що неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство" 50/.

З приводу тих настроїв в неукраїнських колах пише А. Ревуцький у його "Споминах жидівського міністра" про те, як "не тільки большевики, але також меншевики і /жидівський/ "Бунд" гірко побороували Директорію. Але при цьому не можна було в їх аргументації знайти якийсь соціяльний мотив /до того спротиву/, - завжди почувалося, що в дійсності їх поведженням руководить прагнення до "єдиної, неподільної Росії" 51/. Характерною для того їх поведження була відмова меншевиків дати свого міністра до кабінету Чехівського. Коли цей кабінет творився, було залишене вільне місце міністра праці, бо все числились з можливістю приступлення до Правительства російського с.-д. Мартинова /жида з походження/, але це не сталося, бо його партія ніяк не могла рішитися приступити до уряду, котрий не погоджується на федерацію з Росією" 52/.

Жидівські соціялісти орієнтуються на Москву. Чимало змінилося на той час також в ідейній орієнтації жидівської суспільности. Окрім "Бунду", до його українська орієнтація завжди "шкандибала" й він усе оглядався на колишнього "старшого брата" у спільній соціал-демократичній партії, усі інші жидівські партії ще так сяк трималися своїй позиції з часів Центральної Ради. Чимало вплинуло на збереження цієї, ставшої до певної міри традиційною позицією, стан загального піднесення у перші тижні доби повстання, коли також жидівське населення було захоплене відновленням вільного політичного життя й коли про жадні протижидівські ексцеси не було чути взагалі. Не залишилося без впливу на настрої жидівського населення також відновлення національно-персональної автономії. Цей стан річей знайшов, між іншим, свій вираз в привітальних промовах жидівської делегації на урочистій зустрічі Директорії на київському залізничному дворці при її вступі до столиці.

Разом з тим, десь у підсвідомості щось змінилося в орієнтації жидівської суспільности, соціялістичної її частини зокрема. Півроку наскрізь реакційного режиму гетьманату занадто вже нагадував минуле російського царату, щоб не викликати у ширших верств жидівського населення, а особливо між масовим членством жидівських соціялістичних партій, побоювань щодо досягнень революції, страта котрих означала для жидів, мабуть у більшій мірі ніж для інших, національну і соціяльну катастрофу разом. А від кого можна було у ту добу сподіватися усунення цієї небезпеки, як не від тодішнього осередку радикальної революції у світі, від Москви? Чимало сприяло

цьому психологічному здвигові тяжке розчарування в українській демократії у останню добу Центральної Ради, коли як урядова політика, так і настрої в українському таборі ставали все більш несприятливими до меншостей, включно з міншістю жидівською. Разом з тим, в момент падіння української національної влади, розгону Центральної Ради, без якогобудь помітного назовні спротиву з боку народу, мовби розкрилася уся слабкість, безпомічність, безрадність українського політичного провідництва. Не лише суспільність жидівська, але у чималій мірі також самі українці, почали зневірюватися у можливості здійснення національних цілей української революції. З дуже мішаним почуттям дивилися тоді також відповідальні жидівські кола на такі, дивні в їх очах, явища, як активна співпраця деяких поважних українських діячів з гетьманом і його урядом, з одного боку, а на другому боці, участь багатьох лівих українських соціалістів в лавах большевицьких агресорів ^{53/}.

У наслідок цього психологічного здвигу почала значна частина жидівських соціалістів "плавати у фарватері" московського большевизму, перемога котрого здавалась тепер неминучою, хоч ті соціалісти продовжували ідеологічно негувати комунізм.

На ту зміну орієнтації жидівських соціалістів вплинула чимало також революція в Німеччині. Тоді, коли українські національні кола оцінили зовсім реально ту революцію, а саме, що тим створилася на Україні сприятлива ситуація для спроби скинути гетьманську владу, почали дивитися жидівські соціалісти - й не лише вони, але ще більше московські большевики й усі ліві мрійники у світі - на ту ситуацію в Німеччині, як на початок світової революції. Ну, а хто стоятиме в авангарді такої світової революції й керуватиме нею, як не Москва? При всіх цих обставинах вибір орієнтації був досить ясний.

Ледве встигли національні українські сили перемогти спротив режиму гетьманату, як почався наступ большевицьких сил проти щойно відновленої Української Республіки. Українські війська відступали і полишали ворогові терен за тереном. Паралельно з тими поразками на большевицькім фронті розпочалися ексцеси отаманщини і жидівські погроми. Більшість жидівських соціалістичних проводирів, й з ними чимала частина їх пастви, зокрема молодь, були у ту хаотичну добу січня-лютого 1919 року психологічно зрілі для того, щоб у кожную відповідну хвилину перекинутися на "другий бік барикади". Московське правительство почало війну проти Директорії У.Н.Р. саме у цей момент пануючого на фронті й у запіллі України

хаосу - 16-го січня 1919 р., і вже у лютому примушена була українська влада полишити Київ й відійти на Захід. Був це остаточний поштовх у бік нової орієнтації жидівських соціалістів на Україні.

VII. Друге Міністерство жидівських справ

Хто має стати міністром жидівських справ? Коли Директорія склала в Києві нове Українське правительство /на чолі з с.-д. Чехівським/, не були в ньому заступлені національні меншості через своїх міністрів, як то було під час Центральної Ради. Лише з часом вступив до Кабінету міністр для жидівських справ, але ні польський, ні російський. Були на те особливі причини.

Пам'ятаю, як у моїй розмові з Головою Директорії, Винниченком, у Вінниці, в справі відновлення автономії меншостей, цей виразно розрізняв відновлення автономного статусу від справи участі окремих "національних міністрів" в правительстві. Пригадаємо, що у самому тексті Закону про національно-персональну автономію від 22-го січня 1918 р. не було згадки про окремих міністрів в справах меншостей. Така згадка, правда, була у проєкті того закону, але Мала Рада її усунула з закону при його затвердженні. Отже в розумінні конституційному мала тепер Директорія у цьому відношенні вільну руку.

"Автономію негайно відновимо, - казав мені тоді Винниченко, - запросимо до Правительства міністра в справах жидівської меншости, але з заступництвом великоросів і поляків ще зачекаємо. А це тому, що досвід попередньої доби показав, що великороси на Україні вважають себе природними заступниками російських державних інтересів, а не звичайними й лояльними громадянами нашої держави. Щож до поляків, так маємо наперед дізнатися, як будуть урегульовані права української меншости в самостійній Польщі, якщо тамошнє українське населення примушено буде з причин певної міжнародньої констеляції залишитися в межах польської держави. Інакше жиди: за жидівською меншістю в Україні не стоїть жадна сусідня держава як протектор. Жадний з сусідів України не буде вважати себе зобов'язаним протегувати українським жидам й заступатися за їх кривди. Тому українським жидам залишиться одна можлива орієнтація - це на Українську державу, а в цій державі хай буде жидівський міністер, котрий заступатиме їх національні інтереси".

Слід до того додати, що на ділі ані польська, ані російська суспільність не виказали жадного інтересу до відновлення їх національних автономних установ. І це тоді, коли проблеми жидівських

національних установ, особливо справа заступництва в Правительстві, стояли під час київської доби Директорії в центрі жвавих дебат й були предметом гострої міжпартійної боротьби в жидівському суспільстві. Лише з цієї причини усе відкладалося іменування міністра жидівських справ.

Перш за все причинився до цієї затримки впертий опір жидівського Національного Секретаріату /Виконавчий орган Тимчасового Жидівського Національного Зібрання/ проти іменування когобудь з жидівських соціалістів /котрі, як ми вже знаємо, бойкотували вибори до Н.С./, на пост жидівського міністра. Мимо того зайняв Національний Секретаріат засадничу позицію проти самої установи "міністра жидівських справ" як повноправного члена Правительства, що несе відповідальність за загальну його політику нарівні з іншими ресортовими міністрами. Замість того пропонував Національний Секретаріат, щоб жидівська національна меншість була заступлена в кабінеті окремим "державним секретарем", котрий буде туди делегований жидівськими національно-автономними установами /тобто наразі тим самим Н.С./ і нести відповідальність виключно перед ними, не буде втручатися у справи загальної політики держави і не відповідатиме за цю загальну політику.

Але до затримки у відновленні діяльності жидівського міністерства причинилися також дві, з існуючих трьох, жидівських соціалістичних партій, саме "Бунд" й "Об'єднані соціалісти", котрі не могли приступити на те, щоб на пост жидівського міністра був призначений член партії "Поале-Ціон". Між тим, "Поале-Ціон", одинока суспільна група, котра майже з самого початку повстання приєдналася до українського табору у його війні за відновлення демократичної Української Республіки, вважалась цим табором мов би визначеною самим ходом подій до участі в Правительстві У.Н.Р., як заступниця жидівської людности країни. Тому було це зовсім природним, що голова Правительства Чехівський звернувся з самого початку до партії "Поале-Ціон" з пропозицією дати свого кандидата на посаду міністра жидівських справ.

Позиція "національних міністрів" в системі національної автономії. Це питання почало обговорюватися в жидівській суспільності і воно стало предметом гарячої міжпартійної боротьби вже з самого початку розбудови жидівських автономних установ, ще за першого жидівського міністра Зільберфарба. Спір був нібито чисто теоретичний, мав вестися в рамках конституційних засад, але на ділі йшла лінія дебати по лінії партійно-політичного розмежування в жидівському таборі, -

тобто між сіоністами й їх клерикальними спільниками з одного боку, й соціялістами з їх народньо-демократичним спільником, з другого. Таким чином, цей "теоретичний" спір обернувся в гострий політичний конфлікт і до нього був зтягнутий сам голова Директорії, котрий хотів конче довести обидві сторони до такого компромісу, який би уможливив іменування повноважного заступника жидівської меншості у Правительстві Республіки. Але оскільки за тим теоретичним спором ховалося прямування обох таборів до опанування національно-автономних інституцій, до компромісу так і не дійшло й Директорії залишилося прикінці вирішити питання на власну руку й з компетенції верховної державної влади.

Отже цей спір поставив перед Директорією наступне питання: чи вона має включити до складу Правительства окремого міністра жидівських справ, рівноправного з всіми іншими міністрами, й, разом з тим, відповідального, як всі вони, за загальну політику держави, не дивлячись на його особливу функцію, як повноважного заступника жидівської меншості в уряді. Або ж тим заступником мають бути центральні установи жидівської автономії, котрі з їх власної компетенції, - а не за запрошенням верховної влади, - іменували б свого уповноваженого до уряду, який би носив титул "державного секретаря", й компетенція котрого була б виключно в справах національно-жидівських.

Придивимося до того, як це засадниче питання виникло в процесі розбудови національно-автономних жидівських органів. Отже, ця розбудова розпочалася, як ми вже знаємо з попереднього нашого оповідання, з того, що був іменований окремий віце-секретар жидівських справ, котрий згодом став генеральним секретарем, а з зміною конституційного становища України, - міністром жидівських справ й повноправним членом Правительства Республіки. Цей жидівський міністер вважався - доки існувала У.Н.Р. - офіційним заступником жидівської нації в державі й він - а разом з ним його міністерство - уособлювали автономні права жидівської національної меншості. У відношенні до власного народу стояло перед жидівським міністром завдання закласти самі основи автономії, вибудувати її органи, автономізувати усе життя жидівства. Конкретно це завдання мало бути здійснене у творенні як місцевих, так і центральних жидівських установ. Першою на черзі була "Національна Рада", про котру ми вже докладно розповідали. Потім був виданий 2-го грудня 1917 р. закон про вибори у місцеві органи жидівського самоврядування у демократичні "кагальні ради", що мали служити місцевими комітками автоно-

мії.

Вже з появленням тих перших, обраних на демократичних підставах місцевих органів автономії, почало кристалізуватися певне протиріччя між становищем жидівського міністра, як повноправного члена Правительства, відповідального перед парламентом держави й виконуючого свої обов'язки у згоді з правительством і парламентом з одного боку, і позицією того ж міністра у відношенні до автономних жидівських органів, де могла витворитись більшість - що справді швидко сталося, - яка дивилася б на основні політичні, культурні й соціальні питання інакше, ніж більшість парламенту, правительство й, разом з ними, жидівський міністер. Це можливе протиріччя стало дійсністю, коли вже у першому засіданні Національної Ради, котра була складена, як ми вже згадували, на засаді рівного представництва усіх п'яти жидівських партій, сіоністи заявили, що соціалістично-демократична більшість Ради є в дійсності меншістю в народі, а тому відмовили жидівському міністрові, котрого більшість в Раді підтримувала, в моральному праві заступати жидівську націю в державі. Пригадуємо, що Національна Рада була на початку лише дорадчим органом при міністрові, котрий формально заступав у своїй особі усі права й обов'язки автономії жидівської національної меншости в державі. Але згодом, як фактичний, так і конституційний стан Національної Ради змінився й вона вже вважалася центральним органом автономії, а міністер вже мав дотримуватися програми, котру остання ухвалювала. "Жидівський міністер став віднині виконавчим органом Національної Ради", пише про цю зміну в становищі обох тих установ перший міністер жидівських справ Зільберфарб ^{54/}.

Цікаво буде навести тут коротке оповідання міністра Зільберфарба про те, як дійшло до тієї важкої зміни в державно-правному взаємовідношенні між міністром і Національною Радою. Міністер Зільберфарб подався до демісії, як ми вже знаємо, з зміною в правительстві У.Н.Р., коли прийшов до влади кабінет Голубовича. Жидівські соціалістичні партії не були згідні з загальним політичним напрямом нового правительства, а тому що жидівський міністер мав формально солідаризуватися з тією політикою, так постало питання про делегування у склад правительства на пост жидівського міністра не соціаліста, а представника демократичної "Фольксспартай", оскільки соціалістична більшість Національної Ради ніяк не збиралася відступити від своєї гегемонії в органах національної автономії. Так сталося, що другим міністром жидівських справ в У.Н.Р. став В. Лацький, член "Фольксспартай", яка увесь час йшла солідарно з

соціалістами в Національній Раді й співпрацювала з ними в міністерстві жидівських справ. Але для того, щоб забезпечити також надалі рішучий вплив соціалістів на політику того міністерства, було, разом з актом затвердження нового міністра Малою Радою, також проголошено про ту нову державно-правну компетенцію жидівської Національної Ради. Таким чином, було відсунуто на невизначений час з'ясування питання, яке має бути державно-правне становище заступників національних меншостей в правительстві.

Нині, за конечною потребою іменувати міністра жидівських справ до кабінету Чехівського, те питання постало у повній його негайності. Міністер від соціалістів забезпечив би знов, як то було в добу Центральної Ради, домінуючу позицію соціалістично-демократичного табору в органах жидівської автономії, а тим також його вплив на суспільне життя жидівського населення країни. Разом з тим, міністер-соціаліст ледве чи вагався б нести, разом з цілим правительством, відповідальність за загальну політику Директорії.

Позиція українських державно-національних чинників у цьому питанні залишилася не в'ясненою ще з часів, коли був ухвалений закон про національно-персональну автономію. Слід згадати, що українські політики просто не хотіли зв'язувати собі рук, доки політична дійсність не жадатиме виразного рішення. Що воно було саме так, видно з того, що при голосуванні дотичної точки у проекті того закону, саме про те, що у склад правительства мають входити міністри у справах національних меншостей, українська більшість Малої Ради той параграф відкинула, посилаючись на те, що справа складу правительства держави відноситься до майбутньої конституції, а не до справи автономії меншостей. Слід замітити, що по голосуванню, українські фракції просили зазначити в протоколі засідання, що тим вони ніяким чином не висловилися в засаді проти представництва меншостей в правительстві. Як ми це бачили з попередньої глави, відсутність того параграфу в законі про автономію добре придалася в новій політичній ситуації після відновлення У.Н.Р., коли Директорія вирішила не відновити тимчасом ні польського, ні великоросійського міністерств ^{55/}.

Нині, як ми вже знаємо, настав момент, коли Голова Директорії, збігом обставин, був покликаний знайти вихід в тому спорі між двома жидівськими таборами. В дійсності цей вихід був передрішений: соціалістичне правительство, яке плянувало завести в країні "трудову владу", мусіло дати перевагу соціалістові, як міністру жидівських справ.

Опозиція проти кандидатури Ревуцького. І дійсно, Директорія У.Н.Р. з'ясувала відразу спочатку своє відношення до питання: чи має заступати жидівську меншість повномочний й відповідальний міністер, або - "державний секретар". Голова Директорії довів ще у Вінниці про це відношення до відома тих двох одиноких жидівських політиків, котрі мали контакт з українським проводом підчас повстання. Він формулював свій погляд на справу у таких, приблизно, виразах: "Національна автономія меншостей є державною установою й вона не сміє бути відрізнена суттєво від інших державних функцій. Іменування "державного секретаря", а не міністра, члена кабінету, мусіло б, при сучасній ситуації, розглядатися, як відмова жидівської меншости утотожнювати себе з загальною політикою держави, як ухилення від співучасті в боротьбі проти буржуазії. Хіба це можливе віддати одну з найважливіших адміністративних справ до рук класи, котра правительство поборює?" 56/.

Вже тоді Винниченко запитався, чи погодиться "Поале-Ціон" приступити до Директорії й дати свого представника до кабінету, як міністра жидівських справ. Приблизно місяцем пізніше ця партія дала позитивну відповідь на запитання й назвала своїм кандидатом А. Ревуцького.

Винниченко тоді довів до відома жидівської суспільности, що міністерство жидівських справ має бути обсажене за згодою усіх трьох жидівських соціалістичних партій. Але, коли б до такої згоди не дійшло, то на посаду жидівського міністра буде призначений заступник тієї жидівської соціалістичної партії, котра погодиться з декларацією Директорії. При цьому Директорія зобов'язується асигнувати цьому міністерству значні фінансові засоби, які забезпечать його культурну та організаційну діяльність 57/.

Цей намір Директорії іменувати на жидівського міністра обов'язково соціаліста зустрівся відразу з гострим спротивом жидівського Національного Секретаріату, до котрого, як ми вже знаємо, жидівські соціалісти не входили. Вже при урочистій зустрічі Директорії, з її прибуттям на київський залізничний двірець, натякнув заступник Національного Секретаріату, в його привітальній промові, на цей спротив. Він підкреслив, що "віднині існує в Україні законне національне заступництво жидівського народу, яке персоніфікує в собі ідею народоправства" 58/. Отже, Директорія має, за цією заявою, запитатися у того "національного заступництва" в справі обсадження посади жидівського міністра. Настанова Національного Секретаріату була при цьому у виразному протиріччі до погляду Голови

Директорії, бо саме Національний Секретаріят стояв на засаді, що заступник жидівської національної меншости в правительстві держави має бути посланий туди автономними органами тієї меншости - в даному випадку тим самим Національним Секретаріятом - буде відповідальний виключно перед тими, що його послали, й не має нести жадної відповідальности за загальну політику правительства.

Національний Секретаріят вів ту боротьбу з великою впертістю. Йшло в дійсності не про те, яка з двох державно-правних засад має рацію, а про те, кому буде належати домінуючий вплив в жидівському суспільному житті - жидівському міністерству, котре буде в руках соціалістів, чи Національному Секретаріату, де на той час міцно сиділи представники несоціалістичного табору.

Голова Директорії поклав великі зусилля, щоб привести обидва табори до компромісу. Він прийняв тричі делегацію Національного Секретаріату, шукаючи формулу, котра б забезпечила співучасть жидівської меншости у політиці влади, а це значило, - жидівський міністер, який несе відповідальність з всім правительством за ту політику, а разом з тим полишила б керівництво справами жидівської автономії в руках автономних органів. Тому він, вже приймаючи першу делегацію Національного Секретаріату, пояснив позицію Директорії в тому сенсі, що для неї не так важливе жидівське міністерство, функції котрого міг би й надалі виконувати Національний Секретаріят, як жидівський міністер, член кабінету, котрий тим маніфестував би політичну позицію жидівської меншости, а тим забезпечиться спільна праця в будові Української держави. Тому Винниченко запропонував делегації Національного Секретаріату назвати свого кандидата на посаду жидівського міністра, котрий погодиться підписатися під програмовою декларацією Директорії, а в справах національно-жидівських буде вважатися заступником "Національного Союзу" /згідно з законом про автономію від 23.1.1918/. Після того як такого кандидата не знайшлося у партіях, заступлених в Н.С., а цей останній заявив остаточно про свій спротив до іменування міністра, а настоював на призначенні "державного секретаря", або "генерального директора" в жидівських справах за рекомендацією Н.С. й перед ним відповідального, Винниченко довів до відома делегації Н.С., при третьому побаченні з нею, що Рада Міністрів постановила призначити на міністра кандидата партії, котра погодиться прийняти програму правительства. Це партія "Поале-Ціон" й можливим кандидатом на міністра є А. Ревуцький. При цьому Винниченко додав від себе: "Я певний того, що п. Ревуцький, котрий не є "бун-

дист", а соціаліст з одного боку й сіоніст з другого, не викличе проти себе особливо гострої опозиції, принаймні не з боку більшості Національного Зібрання". На жаль, ця надія Голови Директорії У.Н.Р. не здійснилась, й Н.С. закликав жидівське населення до бойкоту жидівського міністерства 59/.

Тим закінчилася ця стадія боротьби між несоціалістичною й соціалістичною частинами жидівської суспільності за владу у вищій урядовій органі національної автономії, і новий міністер міг врешті почати організовувати своє міністерство.

На той час загальний політичний і військовий стан в державі встиг вже дуже погіршити. Паралельно з поразками у війні з більшовиками зміцнювалися прояви отаманщини, а з часом почалися також місцеві селянські повстання і з ними довготривала хвиля протижидівських погромів 1919/1920 р.р. В жидівських містечках наступила доба хаосу - панічного страху, гвалту, контрибуцій, свавілля. Нікого більше не цікавили питання автономії, компетенції, усякої конструктивної праці. До Києва почали доходити скарги й вимоги швидкої інтервенції й допомоги. Жидівські громади цікавилися, в цих випадках, найменше закликом Н.С. до бойкоту жидівського міністерства й зверталися до нього масово, як телеграфічно, так й через делегації за поміччю, так само, як вони це робили рік перед тим, у першу політично-військову кризу Української держави, коли також захитався мирний лад в жидівських містечках, хоч не в такій трагічній мірі, як тепер.

Різка зміна сталася також у високій політиці. Директорія кинулася за поміччю до держав Антанти. Винниченко і за ним правительство Чехівського подалися до демісії. Разом з українськими соціалістами вийшов з уряду також жидівський соціаліст Ревуцький. І так само, як рік тому міністер Зільберфарб, міг зараз Ревуцький посилатися на стан одчаю жидівського населення. Було те якраз по страшних подіях в Проскурові й Фельштині.

Організація другого жидівського Міністерства, його програма й праця. Новий жидівський міністер, призначений на посаду кількома тижнями пізніше ніж правительство Чехівського, що завинив той міжпартійний жидівський спір, розпочав організовувати своє міністерство якраз в найтяжчу хвилю, як в загальному становищі держави, так і в наслідок хаотичного стану, у якому знаходилося жидівське населення, охоплене панікою від страхіття погромів. Організовувати приходилося усе спочатку, бо від попереднього міністерства з доби Центральної Ради не залишилося навіть клаптику паперу. Працю-

вати під тягарем масового заклику про поміч від жидівської провінції: хоч яка мала була спроможність жидівського міністра реально допомогти, всеж він був в очах жидівського населення тим одним джерелом влади, від котрого воно помочі сподівалося. На ділі був жидівський міністер ще більше безпомічний й безрадний ніж правительство у цілому. Сама Директорія подібна була тоді до безстернового човника, що несеться на хвилях бурхливого моря війни з советською Росією, з селянсько-більшевицькими повстаннями й отаманськими наїздами.

Міністер Ревуцький був одночасно з його працею в міністерстві дуже активний в сфері загальної державної політики, брав жваву участь у численних того часу нарадах й дискусіях відповідальних українських чинників і пробував, з великою наполегливістю, переконати Директорію й Правительство, що одинока можливість спасіння Республіки у порозумінні й компромісі з Москвою ^{60/}. З тих його зусиль нічого не вийшло, але часу на конструктивну працю в його власнім міністерстві залишалось йому замало. Проте можна дивуватися, як багато йому всеж вдалося створити за ту дуже коротку добу його міністрування. Й це тсді, коли з усіх сторін старалися обтяжити його й без того важке завдання.

Кола, котрі "окопалися" в Н.С., робили усе, щоб перешкоджати йому у його зусиллях відбудувати наново міністерство жидівських справ; у тому не було вже нічого дивного. В кожному разі, усі спроби міністра досягти з ними згоди не вдалися. Але також від жидівських соціялістів він мав мало радощів. "Бунд", котрий на той час вже стояв одною ногою по другий бік барикади, заявив, що колишні форми національної автономії вже не підходять до нових обставин, це слід було розуміти як натяк на швидкий прихід влади "комісарів" на жидівську вулицю. Готуючись до можливої участі в тій владі, "Бунд" заборонив своїм членам прийняти посади в міністерстві Ревуцького. Тим він поставив міністра в тяжке становище щодо організації шкільного департаменту. Справа була в тому, що "Бунд", як традиційний прибічник культурної автономії, виховав протягом значного часу плеяду досвідчених працівників на полі народньої освіти і в попередньому жидівському міністерстві департамент освіти був обсаджений його людьми. Замістити тих бундівських фахівців було на той час важким завданням. Також "Об'єднані соціялісти" старалися триматися осторонь від нового міністерства й заборонили своїм більш видатним людям зайняти відповідальні посади в ньому, хоч їм дуже не хотілося стратити це одиноке джерело впливу в жидівському

суспільстві, яким було міністерство жидівських справ і ним відбудовані органи національної автономії. Наскільки жидівські соціалісти не були у ту критичну добу певні в своїй політичній орієнтації, чи триматися попередньої орієнтації на українську державність, чи обережно чекати на приход "нових хазяїв", - показує наступний інцидент: в ту саму хвилю, коли автор цих рядків прийшов до голови Ради Міністрів Чехівського разом з А. Ревуцьким, щоб представити його як майбутнього жидівського міністра, знаходилася там делегація від "Об'єднаних соціалістів". Як потім пояснив голова Правительства, та делегація прийшла, щоб довести до його відома, що їх партія готова перейняти жидівське міністерство. Але вони спізналися, бо постанова Правительства про призначення Ревуцького на міністра була прийнята два дні перед тим.

Першою турботою нового міністра в справі організації його міністерства було забезпечити з фінансового боку працю департаменту освіти. Це завдання не викликало ніяких труднощів з огляду на загально прихильне відношення вищих українських урядових чинників до діяльності жидівського міністерства. На пропозицію міністра Ревуцького Правительство ухвалило закон, за котрим належало вирахувати ту частину загальних видатків, яка мала припасти на потреби освіти жидівського населення. За тим законом: 1/ усі існуючі жидівські освітні установи й школи всіх типів й категорій слід було перевести під управління міністерства жидівських справ; 2/ на потреби жидівської освіти малося асигнувати державні засоби із загальної суми видатків на освіту в розмірі одної дев'ятої частини бюджету міністерства освіти; 3/ тимчасом, поки буде затверджений цей бюджет на 1919 р., мали виплачувати жидівському міністерству щомісячно три мільйони карбованців. Тим був, у перший раз за усьу добу існування жидівської національної автономії, забезпечений законом державний бюджет на жидівську освіту й культуру. Мимо того головного асигнування державна скарбниця виплачувала жидівському міністерству щомісячно 300 000 карбованців на видавництво шкільних підручників на жидівській мові, в котрих була гостра потреба ^{61/}.

Тій фінансовій основі культурно-освітньої діяльності міністерства відповідала також організаційна надбудова шкільного департаменту. Всі його відділи й підвідділи були обсажені добрими спеціалістами, досвідченими працівниками на полі жидівської народної освіти. Але розпочата праця була швидко припинена державною катастрофою. Українська влада залишила Київ й швидко потому запанували там "комісари". Як вони віднесли до тих гарних початків в бу-

дові жидівської культури, показує наступний лист: "До товаришів комісарів. Прошло вже шість тижнів з часу, коли міністерство жидівських справ було перейняте комісарами советської влади. Увесь час немає ніякої праці в освітньому департаменті. Звернення й прохання різних культурних установ залишаються без руху. Цим дискредитується ідея жидівської народної освіти й підкопуються її основи. Ми, урядовці, не знаємо, що нам робити. Вважаємо за несумісне з нашою гідністю залишатися надалі у цьому ганебному стані й просимо комісарів звільнити нас з наших посад. Підписали: Хаїм Фіялков, директор департаменту освіти; Ш. Каждан, завідувачий шкільним відділом; Ноах [...], завідувачий відділом позашкільної освіти; Нахман Майзель, завідувачий видавничим відділом; В. Ісурович, завідувачий відділом дошкільної освіти" /Щоденник "Найе Цайт", орган Об'єднаної Соціалістичної Партії, Київ, 22.III.1919/ ^{62/}.
Це жадання було швидко виконане: жидівське міністерство було скасоване советськими комісарами подібно тому, як воно у свій час було ліквідоване полковником Муравйовим, а потім знову гетьманом.

Не менш важливою, поруч з працею в галузі народної освіти, була діяльність міністерства в відбудові місцевої сітки органів національної автономії. Тут стоїть в центрі досягнень міністерства Ревуцького "Закон про кагальне управління" - статут органів місцевого жидівського самоврядування: кагальних рад й їх управ, податковий порядок тощо. Проект цього закону був вироблений ще "Нац. Секретаріатом", але міністерство внесло до нього значні зміни. З них варто відмітити відокремлення суто-релігійних функцій від діяльності громад, котрим був таким чином наданий виразно світський характер, і друге, фіксація трьох джерел доходу громад, саме: 1/ податок з спадщини; 2/ додаток до загального подоходного налогу; 3/ пропорційне асигнування з бюджетів земств і міських самоврядувань ^{63/}.

Закон був прийнятий Радою Міністрів вже в Вінниці, після евакуації Києва, 12-го лютого 1919 р. і затверджений Директорією 17-го квітня того ж року. Можливість його практичного вживання була тому дуже обмежена як в часі, так і в просторі. Але тим не зменшено його засадничого й історичного значення: це перший раз в історії національно-визвольних рухів в їх прямуванні до автономного управління власними справами були створені формально-правні рамки для того управління. Велика заслуга цього піонерського кроку буде історією національно-визвольних рухів у світі зарахована українській національній революції.

Заклик жидівського міністерства - Січень 1919 р. Додатково до опису короткої й такої трагічної історії другого жидівського міністерства на Україні подаємо тут у витягу важливіші частини його програми, яка добре відзеркалює наміри й сподівання того часу:

"Жидівська революційна демократія прийшла до влади разом з українською революцією. Знову відновлена національно-персональна автономія. Живе міністерство жидівських справ. Віднині має жидівський нарід в Україні спроможність повного здійснення його прав на власну мову й культуру, на автономне упорядкування свого внутрішнього життя.

Вважаючи, що жидівська автономія може будуватися й скріплюватися виключно демократичним шляхом, ми проголошуємо, що вищою установою жидівської національної автономії є Жидівське Установче Зібрання. Ми його скличемо, як тільки буде готовий національний кадастр.

Місцеві, демократично обрані, жидівські громади вважаємо органами національної автономії. Вживаємо заходи до переведення у ближчий час законів, котрі скріплять правні основи громад і створять для них певну фінансову оснєву. З огляду на те, що сучасні громади, які були обрані при інших політичних обставинах, не відповідають вже настроям широких мас, будуть у найближчих місяцях розписані нові вибори на основі демократичного виборчого права.

Доки не збереться Установче Зібрання, продовжуватиме міністерство будувати великий будинок жидівської національної автономії на світських засадах й жидівській мові.

У першу чергу створимо широку мережу жидівських народніх й середніх шкіл, дитячих садків, вечірніх курсів, технічних шкіл і професійних курсів, фребелівських шкіл, учительських семінарій, та забезпечимо всі ті школи й ширші жидівські маси шкільними підручниками й літературою.

Одночасно з тим ставимо собі завдання завершити будівлю народньої освіти заснуванням жидівського університету. Будемо підтримувати розвиток широкої діяльності в площинах соціальної опіки й санітарно-медичної допомоги. Піддержимо усі ті установи, котрі поставлять собі за мету регулювати жидівську еміграцію й направляти її на більш здорові шляхи.

Прямуватимемо до того, щоб при переведенні широких соціальних реформ, які є нині необхідністю революційної української демократії, були досягнуті полегшення до переходу незаможних верств жидівського населення до більш здорових і більш продуктивних занять.

Також будемо енергійно обороняти повну й справжню релігійну свободу набожного жидівського населення.

Міністерство закликає жидівську демократію піддержувати усіма силами боротьбу українських селян й робітників за їх повну соціальну й національну свободу й допомагати Українській Народній Республіці побороги чорні сили, котрі є загрозою зовні і внутрі для її існування" ^{64/}.

VIII. Третє Міністерство жидівських справ

Доба агонії. Була то доба агонії української державности, доба героїчної боротьби й нелюдських зусиль в обороні клаптика території у південно-західній частині країни, на котрім рештки національно-державних сил пробували, з чималим успіхом, налагодити можливо нормальне політичне, суспільне й господарське життя. Разом з тим була то доба, котра визначилася найвищою мірою зближення між відповідальними представниками жидівської суспільности й урядовими українськими колами і активної співпраці обох національних таборів. Ця доба тривала від евакуації Києва в лютому 1919 р. до останнього зусилля вдержатися на поверхні у вересні-листопаді 1920 р., коли наступ большевицького ворога поклав остаточно кінець цій агонії. З знищенням цієї рештки Української демократичної державности прийшов кінець також жидівській національній автономії.

Багато трагічних хвилин пережила та купка українських діячів у ту добу. Дослівно притиснуті спиною до муру, лицем до ворога, з сціпленими зубами, вони вели цю, здавалось, безнадійну боротьбу проти трьох ворогів - большевиків, денікінців і поляків, сили котрих безмірно переважали їх власні. Завзято билися вони за збереження цієї останньої позиції української революції - "державний центр" Української Народньої Республіки. І за всю цю трагічну добу жидівське міністерство, на чолі котрого тепер став Пінхас Красний з "Фолькспартай", ні на хвилину не залишало того "державного центру", символізуючи тим спільність інтересів і долі жидівської національної автономії й української державности. Міністер Красний не був самітний в тій його позиції. Крім нього були в складі українського Правительства того часу ще два заступники міністрів /в міністерстві народнього господарства й праці/ й чимало урядовців різних ступенів в міністерстві жидівських справ й других урядах. Були також солдати й старшини в українській армії тої доби: коли в літі 1919 р. Правительство, урядовий апарат і військо присягали на вірність Республіці, прийняв присягу жидівських вояків місцевий рабин.

Так прожив жидівський міністер ті півтора роки впертої боротьби "державного центру" вкупі з тим центром, проробив усі його метаморфози, його поразки й перемоги, як і нечисленні дні відносного спокою, стабільного існування й творчої праці, так і часті хвили мандрівок у залізничному потязі, або також на селянських підводах, посуваючись з містечка до містечка по Волині й Поділлі, ухиляючись від большевицьких чи денікінських загонів, як також і від ворожих очей різних повстанців.

Жидівське населення того трикутника, який простягався між Кам'янець-Подільським-Проскуровом-Могилевом-Подільським-Вінницею-Рівним-Тернополем і знову Кам'янець, але досягав хвилями також Бердичева й навіть до Києва дійшов, було учасником тих подій. Спочатку виразно ворожим, потім байдужим, далі співчуваючим і наприкінці виразно прихильним до української влади. І коли прийшов кінець тій владі, жидівське населення, в панічному страху перед тим, що його чекає під большевицьким пануванням, потяглося масами геть з тих місць до Збруча й Дністра, залишаючи назавжди українську землю, де воно й предки жило протягом довгих століть.

Переходова доба. Рештки відступаючої української армії й міністерства з їх урядовим персоналом посувалися поволі, починаючи з березня 1919 р., з Вінниці до Кам'янця, відтіля до Рівного, далі, під натиском наступаючих большевиків, перейшли до Тернополя у Галичині, де на той час ще трималася влада Західньої Української Республіки, обороняючи країну від польської агресії, відтіля поворотом на Схід, через Збруч, і знову до Кам'янця, після того, як большевики були відкинуті й відступали. Тут врешті вдалося перепочити, міністерства позалишали потяги й розташувалися в Кам'янці. Створилися релятивно стабільні умовини для спокійної адміністративної праці. Тривала ця доба, починаючи з червня - біля півроку.

Але доки настав час спокійної праці, доки усталилися так сяк відносини з населенням, панував в цілім тім трикутнику стан тяжкого напруження. Жидівське населення зустріло українське військо й владу з почуттям глибокого розчарування, з зневір'ям і ледви прихованою ворожнечею. Вступ української влади до тих місць почався швидко по проскурівській різні, якій, подібної по жорстокості, ще до того на Україні не знали. Страшні оповідання про ту різню поширилися по цілому терену, що знаходився на той час під українською владою. Отаманські загони, деморалізовані й озлоблені поразками в боях з большевиками, помстилися на безборонному містечковому населенні. Спорадичні спроби жидівської молоді оборонити жидівське населення вважа-

лися "большевицькими повстаннями" й жорстоко придушувалися, а полонених розстрілювали, як "державних зрадників", бо ж вони числилися "громадянами У.Н.Р.". Були також такі випадки сутичок українських частин з жидівською самообороною, котрі місцеві большевики свідомо провокували, щоб використати ту озброєну жидівську молодь у війні проти українського війська. Так, відомий випадок участі кам'янецької жидівської самооборони у бою з українською частиною, котра наступала на Кам'янець: місцева большевицька влада вночі підняла на ноги членів тієї самооборони під приводом, що наближається "погромницька банда" й, поставивши з тилу групи самооборони справжній військовий загін, змусили її активно воювати проти такого самого загону українського війська. Коли згодом Кам'янець був остаточно обсаджений українським військом, група людей з тієї самооборони була віддана під військовий суд за "державну зраду". Між іншим варто відмітити, що у тій самообороні було чимало членів партії міністра Ревуцького, а кам'янецька група "Поале-Ціон" була відома своєю активною підтримкою проукраїнської політики цієї партії. Ця особлива прихильність місцевих поале-ціоністів до української справи прислужилися потім чимало до упорядкування взамовідносин між українською владою і місцевим жидівським населенням.

Той провокаційний большевицький випадок з кам'янецькою самообороною скінчився звільненням обвинувачених, бо в Кам'янці вже сиділо правительство У.Н.Р. й область була напередодні установлення певного правопорядку у цілому запіллі української армії. Але поки дійшло до того нового стану, не було ні одного жидівського містечка, або міста, котре б не зазнало погрому, грабунку, або не було обложене контрибуцією. "Населення півмільйона жидів було зруйноване протягом короткого часу", - оповідав місцевий жидівський діяч, член "Об'єднаної жидівської соціалістичної партії", котрий заступав у тому районі Міжнародній Червоний Хрест для допомоги втікачам, жертвам війни, й закордонні допомомогові жидівські організації. Пан Гумінер, свідомством котрого ми користуємося тут, був свідком подій у тому трикутнику протягом цілої доби існування там української влади, аж до листопаду 1920 року ^{65/}. Напередодні "Кам'янецької доби" української державности жидівське населення дійшло до такого стану, що воно почало дивитися на большевиків, як на своїх одиноких оборонців від грабунку, насильства, свавілля отаманщини.

Поверотний похід українського війська з Тернополя на Кам'янець й далі на Проскурів, Вінницю аж до Бердичева був наступом, у

котрим вже почувалася упорядковуюча рука "державного центру". Але на цей раз далася взнаки жидівському населенню деморалізація відступаючого, битого большевицького війська. Рішальна зміна у становищі цивільної людности на території густо населеній жидами, як той трикутник, наступила з приходом Галицької армії, котра була змушена відступити перед переважаючою силою польської армії й фатально несприятливою для української справи констеляцією в політиці Антанти. Дуже скоро почало жидівське населення цілої тієї околиці дивитися на це дисципліноване, виховане у європейській традиції військо, як на вірну запоруку правопорядку й спокійного існування, оскільки таке спокійне життя було взагалі можливе на терені, охопленому пожежею війни.

Другим позитивним чинником тієї нової доби буда Державна Інспекція, котра мала стежити за тим, щоби військові частини не допускалися жадного свавілля й беззаконня у відношенню до цивільного населення. Державні інспектори, приділені до війська У.Н.Р. , сприяли чимало піднесенню дисципліни в армії й упорядкуванню взаємовідносин між нею і жидівським населенням.

Як діяльність Державної Інспекції, так і загальна зміна внутрішньо-політичного "клімату" стала давати позитивні наслідки лише з усталенням в Кам'янці нового соціалістичного Правительства з соціал-демократом Ісааком Мазепою на чолі. Часом можна віднести цю загальну зміну до місяця серпня 1919 р. Відповідно до того змінилось з часом також відношення жидівського населення й місцевих жидівських суспільних чинників до Української держави, а тим також до жидівського міністра, котрий, як вже згадувалось, не залишав свого місця навіть у найтрагічніші для жидівського населення хвилі тієї бурхливої доби. На цю зміну в настроях жидівського населення вплинули чимало ті злидні, котрі витерпіло те населення від большевицької влади, що панувала на тих теренах протягом кількох тижнів, аж поки повернулося туди з Тернополя українське військо й з ним українське Правительство.

Кам'янецька доба жидівського міністерства. Цитований вгорі жидівський діяч оповідає у своїх споминах /він їх опублікував у Вільні, куди він виїхав після ліквідації української влади наслідком опанування України большевиками/, про ту зовсім нову атмосферу, яку він знайшов в Кам'янці й в окрузі в короткім часі після вступу туди української влади. Слід пояснити, що лише пару тижнів перед тим він, як чимало інших жидівських діячів, залишив Кам'янець з страху перед наступаючими українськими частинами. Тепер він пише:

"Я їду назад до Кам'янця і мов би починається нова сторінка історії. У Кам'янці повний спокій. Усі партії працюють знов. Жиди працюють, заробляють. Погром вже майже забутий. У мене враження не наче я вернувся з іншого світу"^{66/}. І далі: "У Кам'янці зовсім інші настрої. За час моєї відсутности сталося певне зближення між українськими й жидівськими соціалістичними партіями. З жидівським міністерством співпрацюють активно "Фольксспартай", "Поале-Ціон", "Об'єднаний Бунд".^{67/} Між урядовцями чимало сіоністів". "Загалом була то доба сприятлива й спокійна для жидівського населення. Віджила торгівля. Жиди їздять вільно по шляхах і по залізницях. Ремісники забезпечені працею. Коло 200 жидівських хлопців і дівчат працювали в жидівському й в інших міністерствах, також в комітеті допомоги потерпілим від погромів. Оживилася суспільна діяльність. Погромна хвиля майже зовсім припинилася. Кам'янець став осередком усієї округи. Почали прибувати різні жидівські делегації з численних кутків України, що по цей бік Дніпра. Встановлений зв'язок між Кам'янцем і більшими пунктами в районі, як Бердичів, Умань /Київщина/, Старо-Костянтинів, Шепетівка, Теофіполь, Полонне /Волинь/, Проскурів, Жмеринка, Вінниця, Могилів, Літин, Гайсин, Брацлав, Меджибіж, Летичів й інші /Поділля/". "Жидівське міністерство зробило чимало для оборони жидівського населення від погромів. На пропозицію цього міністерства правительство звернулося з низкою закликів проти погромів. Жидівське міністерство було співучасне у значній мірі у створенні "Державної Інспектури", котра мала своїх представників у всіх військових частинах й дбала за тим, щоб військо поводилося за законом й не спричинилося до жадних злочинних виступів". "Погромна атмосфера потроху охолоджується. Так українці зайняли з участю Галицької армії низку жидівських міст, як Проскурів, Вінницю, Бердичів і ін. майже без погромів. Також відступ українських військових частин, який стався під натиском денікінців, відбувся зовсім спокійно, майже без жадних насильств". "На денному порядку стояло також питання протизаконних вчинків місцевих урядів у відношенні до жидівського населення. Поодинокі жидівські містечка, як Лянцкорунь, Нова Ушиця і ін., жадали від міністерства інтервенції у правительства в справі відшкодування у формі дотацій чи полегшення для потерпілого від погромів населення. До міністерства поступали також численні скарги, зокрема від жидівських соціалістів, проти їх тероризування з боку місцевих відділів контррозвідки. Жидівське міністерство звичайно інтервеніювало успішно у таких випадках". Також авторові цих рядків прийшлося раз, підчас його ін-

спекційної подорожі по краю, разом з групою інших міністрів, інтервеніювати телеграфічно у самого Головного Отамана в справі кількох його товаришів по партії "Поале-Ціон", добре йому відомих їх проукраїнською настановою, котрим могилівська контррозвідка погрозувала розстрілом. Вже по кількох годинах ті люди були, з наказу С. Петлюри, на свободі. "Жидівське міністерство заступалося енергійно також за тих жидів, котрі були раніше замішані у большевицькому русі. Міністерство домагалося, щоб тих жидів трактовано так само, як колишніх українців-большевиків, котрих українська влада засадничо не переслідувала".

"Жидівське міністерство витрачало стільки часу і сил на ту оборону жидівського населення, що воно просто не мало достатньої можливості для конструктивної праці в ділянці народньої освіти й національного самоврядування. Бракувало також у тому провінціальному кутку відповідних культурних сил. Матеріяли київського міністерства не були евакуовані, отже приходилося починати усе наново". Всеж чимало було зроблено: "Підтримувалися місцеві жидівські школи, відбудовані зруйновані будинки /Городок, Ярмолинці, Полонне/. Створено шкільну мережу, загальну й професійну. Завдяки дотації міністерства змогла кам'янецька "Культур-Ліга" організувати "Фребелівські" й вчительські курси. Дотації також дістали дитячі садки, сирітські притулки. Департамент місцевого самоврядування улаштував вибори в кількох громадах, як Лянцкорунь, Смотрич, Городок, Новий Костянтинів. Також були відновлені громадські ради, які припинили діяльність у переходову добу. Фінансовий стан місцевих громад був затяжкий: навіть у більших містах не вдалося вжити закону Директорії з 17-го квітня 1919 р., який встановляв податкові джерела жидівських громад, тому що заможні верстви противилися тому оподаткуванню.

Загалом було жидівське міністерство популярне у жидівського населення, котре зверталося до нього у кожний тяжкий момент свого життя" 68/.

Останні метаморфози. У серпні 1919 р. почався наступ з'єднаних армій Наддніпрянської й Галицької в напрямі на Київ проти большевиків, котрі в той час тяжко оборонялися від натиску "денікінців" і лишали терени України. Але коли українські частини були вже в Києві, вони зударилися з "добровольцями" Денікіна, котрі наблизилися до міста зі Сходу. Сили Денікіна значно переважали українські. Здавалося логічним, що сили, які мали спільного ворога, мусіли б порозумітися, щоб того ворога позбутися. Але націоналістичне зас-

ліплення російських провідників, котрі давали напрям політиці Денікіна, не полишило жадної надії на таке розуміння. Вони й чути не хотіли про якубудь українську державність. При взаємовідношенні військових сил обох таборів у той час не залишилося українцям іншого шляху, як знову відійти на Захід, у напрямі на той самий Кам'янецький трикутник. Відступати приходилося під натиском денікінців, які дійшли до самого Проскурова. Стан української армії щодо збройного постачання й провіантування був катастрофальний. Не ліпший був стан санітарний. Помість тифу робила жахливе спустошення в лавах армії. Не було ні ліків, ні лікарів. На залізничних двірцях на тому "хрестному шляху" Української армії лежали покотом тисячі хворих і вмираючих українських вояків, й не було кому за них подбати ^{69/}.

І всеж Українська армія відступала в порядку, принаймні щодо її відношення до жидівського населення, на котре тепер накинута "чорна сотня" денікінців з такою жорстокістю й садизмом, до котрих ніколи не дійшли найкращі погромні "фахівці".

І сталася нині, мабуть, найтрагічніша подія цілої української революції. Притиснуте до західнього муру, де на Збручі стояв польський ворог, і маючи зі Сходу натиск денікінців, військо командування Української Галицької армії підписала капітуляцію в війні проти Денікіна. Був то вияв розпачу в надмірно тяжкій ситуації. Цим скінчилося політичне існування Західньої області У.Н.Р., а разом з тим Директорія втратила шанси на успішне продовження збройної боротьби власними силами.

Стоючи перед небезпекою повної катастрофи і вважаючи згоду з поляками за "менше зло" у порівнянні з полонем у "білих" чи "червоних" росіян, Правительство Директорії, дало згоду, щоб польське військо з західнього берега Збруча зайняло терен, котрий залишала Наддніпрянська армія. Члени українського правительства, вищі урядовці й рештки армії не пішли до Польщі, але перейшли в запілля армії Денікіна, а пізніше Червоної армії для партизанської війни. З ними пішов також жидівський міністер Красний. Так почався той славетний "Зимовий похід" Української армії, котрий вписав незабутню сторінку у збройну боротьбу українського народу за власну державність. Міністер Красний попав тоді у полон до большевиків, коли зробив спробу завітати до свого рідного міста Бердичева. Але большевики його швидко випустили і він пізніше знову приєднався до українського табору.

Поки армія УНР вела партизанську війну, українська делегація в Варшаві підписала відомий договір 22 квітня 1920 року з польським правительством. Наслідком тієї згоди був спільний польсько-український похід на Україну. Наступ був спочатку досить успішний, був навіть взятий на короткий час Київ. Правительство У.Н.Р. тимчасом улаштувалося у Вінниці, яка знову, але вже в останній раз, стала тимчасовою столицею України.

Про цю коротку добу відновленої української влади на значній території по правім боці Дніпра пише цитований нами жидівський діяч, що "вінницьке жидівське населення зустріло тепло жидівське міністерство і допомогло йому улаштуватися якнайкраще. Також сіоністи, саме "Цеїре-Ціон", наблизилося до нього. Суспільне жидівське життя значно оживилося. Відновила свою діяльність жидівська громада. Почали прибувати до Вінниці численні делегації" ^{70/}.

Незабаром польська армія і українські дивізії під новим натиском большевиків були змушені відступити на Захід. І оскільки українська влада спиралася на військову поміч поляків, то правительство У.Н.Р. залишило Вінницю, потім Проскурів, далі Кам'янець і нарешті опинилося у Польщі. Українсько-польська квітнева згода тим втратила всяку вартість, і поляки замирилися з Москвою за відомим Ризьким договором. Большевики опанували всю Україну, окрім Галичини, частини Волині й Холмщини, котрі дісталися Польщі.

Один епізод у цій боротьбі української армії описує Гумінер у своїй книзі: "Червоноармійці залишили Кам'янець. Це сталося в вересні 1920 р. Місцеве міщанське населення, як жидівське, так і нежидівське відносилось на цей раз дуже ворожо до большевиків. І коли за пару днів, по відступі большевиків, появилися під містом українці, то вони вже не виказали жадного страху. Навпаки, усі вийшли на вулицю, жидівська громада вітала українські частини, представник "Цеїре-Ціон" виголосив привітальну промову. Не було жадних насильств; з провінції приходять заспокоюючі відомости; настрій скрізь урочистий. По кількох тижнях прибуло до Кам'янця українське правительство. З ними прибуло також жидівське міністерство. Але якраз у ту хвилю почався наступ большевицьких сил, і та коротка передишка нагло обірвалася". Відступ армії УНР на Захід стався в середині листопаду 1920 року.

Ліквідація. Відходячи у листопаді 1920 р. в останній раз з Кам'янця, українці залишили жидівське населення у тяжко пригнобленому стані, оповідав Гумінер. У жидівського населення не залишалося більше жадних ілюзій про те, що їх чекає з остаточним закріпленням

советської влади. Жиди добре це знали з досвіду попередніх большевицьких окупацій. "Вже самий характер вступу большевиків до міста, пише Гумінер, не віщував нічого доброго. Кіннота, яка зайняла місто, почала відразу з грабунку. Було чути також протижидівські викрики. Вже в першу ніч було розграбовано багато будинків. Почали сипатися розпорядження про реєстрацію товарів, ремісничого знаряддя, музичних інструментів, меблів. А потім накази про передачу реєстрованого та усіх інших речей советським установам. Становище широких жидівських мас стало дуже тяжким. Відразу зникли майже всі жидівські джерела існування. 500-600 дрібних крамарів лишилися без нічого. Ремісники - без праці. Жидівські робітники, що працювали у тих ремісників як підручні - раптом стали безробітними. Інтелігенція, як лікарі, адвокати, інженери, вчителі - були мобілізовані. Ось в яких умовах мало жити жидівське населення. З дня на день ставало все гірше. Жиди масово почати тікати за кордон. Тікали всі: малий купець, крамар, ремісник, робітник, вчитель, адвокат, лікар, інженер. Тікали люди різних поглядів, навіть комуністи. Тікали до Галичини й Басарабії. Нервово напруження було страшне: вистачило найменшої причини, щоб людина полишила усе своє майно і в паніці залишала за собою ті 18-30 верстов, що відділяли Україну від зовнішнього світу" ^{71/}.

Підсумок. Жидівська національна автономія промайнула на обрії жидівського життя, як блискавка комета. Засвітила на жидівському небі й зникла без сліду. Комета зникла, й від напруженої творчої праці демократичної жидівської суспільности протягом чотирьох років революції не залишилося нічого, хібащо може туманні спомини про щось світле, що потонуло у темному страху й стражданні, які збереглися в народній пам'яті від погромної доби, яка, у якімсь парадоксальному збігу обставин зійшлася з будівлею автономного національного життя.

Жидівська національна автономія і українська національна революція явилися на світ як сіямські близнята. З упадком самостійної Української держави прийшов автоматично кінець жидівській автономії.

Історичний підсумок жидівської автономії на Україні дає в результаті баянсову втрату. Інакше виглядає поразка українського національного руху з тієї великої доби. Правда, національно-державна самостійність так само пролетіла як блискавка на українському небі. Але український національний баянс показує, також після поразки збройного спротиву переважаючим силам московських завойов-

ників, наявний чистий прибуток. Правда не існує зараз Українська демократична незалежна республіка, але навіть большевики не посміли знищити саму засаду української державности. "Українська Радянська Соціалістична Республіка" не є вільною, самостійною державою українського народу, і Советський Союз, у котрий ця "українська держава" входить як його "федеративна" частина, на ділі є сурогатом правдивої федерації; але "Україна", сама назва котрої була перед революцією 1917 року просто забута в світі, стала по революції психологічною і політичною реальністю в свідомості світу, в тім числі теж і в свідомості жидів у цілому світі. Світ нині знає, що є на Сході Європи країна з територією, яка дорівнює Франції, з населенням більше 40 мільйонів, що ця країна є найбільшою між республіками Советського Союзу після РСФСР, тобто республіки великоросійської. Світ знає, що Україна належить навіть до членів-основників Об'єднаних Націй, і він усвідомлює собі цей міжнародний статус України щорічно з факту присутности окремої української делегації на Асамблеї ООН і з її виступів, хоч ця делегація там не сміє зайняти якубудь самостійну позицію, окремішну від делегації Советського Союзу. Знають також у світі, що ця країна не мириться з її положенням поневоленої нації, й що її народ бореться далі, в умовах і формах, можливих при тоталітарному устрою, за свої національні права.

Коли на початку революції 1917 року українці в Петрограді і в Києві вийшли багатотисячними масами на вулицю, то росіяни в Петрограді, а жиди в Києві не вірили своїм очам, просто не могли повірити, що справді існує велика нація, що її люди зветься українцями, і велика країна, яка має назву Україна. У кого ж тепер виникне сумнів в тому, що такий народ і така країна справді існують? Це справжня, суттєва перемога української революції. Цю перемогу завдячує Україна частково теж тій обставині, що в добу української революції 1917-1920 рр. будувалась гарна будівля національної автономії для жидівської людности в Україні.

Єрусалим, Ізраїль
літо 1960 року.

Використані джерела

1/ І. Чериковер. Антисемітизм і погроми на Україні /ідиш/, стор. 105: "На протязі тих кількох тижнів панування большевиків в Києві вони знищили доценту усе, що український рух встиг з такими труднощами й такими надіями збудувати".

2/ На цей раз вже з активною допомогою і навіть з ініціативи свіжоспечених жидівських комуністів: колишні жидівські соціалістичні провідники, як Рафес, Літваков, Хургін та ін., усі донедавна члени Центральної Ради й будівничі жидівської національної автономії, почали руйнувати все те, що вони власними руками створили, проклинати те, що вони ще недавно благословляли. С.Г.

3/ Відсутність представників меншостей на засіданнях Ради в Житомирі була тлумачена українцями як нарочите ухилення тих представників від співпраці і несенні відповідальности за долю держави в тяжкий момент кризи цієї держави. Ця версія, поскільки вона відносилась до поведінки жидівських представників, мала особливо негативні наслідки, як це вже вказано вгорі. Жидівська історіографія прийняла без застереження цю українську версію. Так, історик протижидівських погромів на Україні, Чериковер, пише з приводу відсутности жидівських представників в Житомирі, що "жидівські представники не вважали за необхідне піти разом з Радою до Житомира" /"Антисемітизм і погроми на Україні", стор. 111/. На це мушу вказати, що я, котрий був увесь час існування Центральної Ради одним з п'ятих представників жидівських партій в Малій Раді, не мав жадної уяви про те, що Правительство і Рада збираються залишити Київ. Якраз у день відходу з Києва я зустрів на вулиці, недалеко від будинку Центральної Ради В. Голубовича, тодішнього Голову нового Правительства. Ми потолкували з приводу подій - над Києвом тоді увесь час літали большевицькі бомби - і розійшлися, кожний у свій бік, без того, щоб Голова Уряду хоч би натякнув мені, що він вночі покидає Київ разом з Правительством, Радою і військом. Жадного повідомлення про цей відхід не дійшло до мене також від канцелярії Ради, хоч було до того, і після того, чимало випадків, мене, навіть вночі кликали на засідання, коли була в мені потреба. На цей раз, як видно, керівні українські кола не вважали, що в мені, або в інших жидівських представниках була потреба в співучасті і співпраці і несенні відповідальности за долю держави у тяжкий момент її існування. Кілька днів я ховався в Києві від муравйовського Чека, а потім мені вдалося вибратися з Києва до Вінниці. С.Г.

- 4/ В. Винниченко, Відродження нації, ч. I-III, Київ-Відень 1920;
- 5/ В. Винниченко, Відродження нації, ч. I, стор. 219;
- 6/ І. Чериковер, Антисемітизм і погроми на Україні /їдиш/, стор. 63;
- 7/ В. Винниченко, Відродження Нації, ч. I, стор. 298;
- 8/ В. Винниченко, вказ. твір, ч. I, стор. 258;
- 9/ Історик протижидівських погромів на Україні, Чериковер, оповідає о своїй книзі "Антисемітизм і погроми на Україні" на стор. 62-63 про те, як "загальні демократичні органи у Києві /тобто російська і зросійщена сіспільність, С.Г./ спочатку активно противилися українському національному рухові. Так постановив один раз Виконавчий Комітет "Ради об'єднаних суспільних організацій" послати свою власну делегацію у Петроград до Тимчасового Правительства, що мала б за завдання не допустити до здійснення українських плянів на негайну автономію";
- 10/В. Винниченко, зг. твір, ч. I, стор. 296;
- 11/В. Винниченко, згад. твір, ч. I, стор. 297/18;
- 12/І. Чериковер, вк. твір, стор. 66;
- 13/Наводимо тут частинний текст тієї постанови "Поале-Ціон" за книгою Винниченка: "Відродження нації", т. I, стор. 287/88;
- 14/М. Зільберфарб, Жидівське міністерство і жидівська національна автономія на Україні /їдиш/, Київ 1920;
- 15/В. Винниченко, вк. твір, ч. I, стор. 316;
- 16/В. Винниченко, вк. твір, ч. II, стор. 75;
- 17/В. Винниченко, вк. твір, ч. 2, стор. 78/79;
- 18/І. Чериковер, вк. твір, стор. 67;
- 19/Наказ полковника Муравйова ч. 14 з 30 січня 1918 р.;
- 20/І. Чериковер, вк. твір, стор. 104;
- 21/М. Зільберфарб, Жидівське міністерство і жидівська національна автономія на Україні /їдиш/, Київ 1920, стор. 8/15 /Додатки/;
- 22/"Таксою" називався податок на "кошерне" м'ясо, себто м'ясо від худоби, різане за ритуальним законом і заготовлене під доглядом рабинату. Цей податок удорожчував м'ясо для тих, хто дотримувався ритуальних приписів, а то були переважно незаможні шари жидівського населення;
- 23/Зільберфарб, вк. твір, стор. 23;
- 24/Зільберфарб, вк. твір, стор. 68;
- 25/Про "Тимчасове Жидівське Національне Зібрання", котре зійшлося в Києві в листопаді 1918 р., і про "Національний Секретаріят",

обраний тим Зібранням, буде докладна мова у наступній главі;

26/Зільберфарб, вк. твір, стор. 65;

27/У добу того довгого "безкоролів'я" виконував обов'язки міністра - віце-міністер І. Хургін;

28/Зільберфарб, вк. твір, стор. 62;

29/Вибори до Українських Установчих Зборів відбулися тільки в частині України, тому що решта країни опинилася на той час в огні російсько-української війни;

30/Зільберфарб, вк. твір, стор. IV в передмові;

31/Зільберфарб, вк. твір, стор. 61/62;

32/Зільберфарб, вк. твір, стор. 72/73;

33/Зільберфарб, вк. твір, стор. 39;

34/Наводимо текст закону за книгою Дмитра Дорошенка: Історія України, 1917--1923, т. I. Доба Центральної Ради, Ужгород 1932. Нью-Йорк 1954, стор. 274/276;

35/Зільберфарб, вк. твір, стор. 58;

36/Зільберфарб, вк. твір, стор. 71;

37/"Жидівська автономія і Національний Секретаріят". Матеріали і документи /їдиш/, Видання Національного Секретаріату, Київ 1920, стор. 7,

38/"Відомості Копенгагенського Бюро Сіоністичної Організації", ч. 86 /15.12.1918/, ч. 93 /24.1.1919/; "Юдіше Рундшау" /нім. Берлін, ч.ч. 49/51, 1918 р.;

39/"Жидівська автономія і Національний Секретаріят", вк. твір, стор. 18/19;

40/Там же, стор. 19;

41/"Відомості Копенгагенського Бюро", вк. твір, ч.ч. 86/93;

42/"Жидівська автономія і Нац. Секретаріят", вк. твір, стор. 259/261;

43/"Жидівська автономія і Нац. Секретаріят", вк. твір, стор. 297;

44/"Жидівська автономія і Нац. Секретаріят", вк. твір, стор. 306/307;

45/Постанова Директорії УНР з 10.XII.1918 р. про відновлення чинности закону про національно-персональну автономію і Закон з 24.I.1919 р. про відновлення тієї автономії;

46/"Жидівська автономія і Національний Секретаріят" /їдиш/, Звіт Нац. Секр., Київ 1920, стор. 42/43. А. Ревуцький, вк. твір, стор. 42;

47/ Слід зазначити, що також у декларації було відразу на її початку згадане відновлення закону про національно-персональну автономію, "що забезпечує право кожної нації на вільне життя".
Винниченко, цит. твір, т. 3, стор. 168;

48/ Винниченко, вк. твір, т. 3, стор. 135;

49/ Там же, стор. 134/5;

50/ Винниченко, вк. твір, т. 3, стор. 201. Очевидна річ, що це все діялось у добу, коли той самий Винниченко очолював Директорію. С.Г.

51/ Ревуцький, вк. твір, стор. 67;

52/ Там же, стор. 69;

53/ Автор цих рядків, який керував в добу Центральної Ради двома департаментами міністерства праці, подався, негайно по перейняттю того міністерства гетьманським міністром Вагнером, до демісії, на знак протесту проти перевороту. Коли він потім довідався, що усі українські службовці, як його міністерства, так усіх останніх, залишилися служити новому режимові, він мусів прийти до висновку, що своїм демонстративним кроком він власне лише "пошився в дурні";

54/ Зільберфарб, вк. твір, стор. 69;

55/ Зільберфарб, вк. твір, стор. 57;

56/ Ревуцький, вк. твір, стор. 41/42;

57/ Ревуцький, вк. твір, стор. 69;

58/ "Жидівська автономія й Нац. Секретаріят на Україні", вк. твір, стор. 39; ціле оповідання ведеться тут виключно за тим офіційним звітом Н.С.;

59/ "Жидівська автономія й Нац. Секретаріят", вк. твір, стор. 40, 41, 45, 47;

60/ Автор цих рядків, котрий включився тоді до праці Уряду як віце-міністер народнього господарства й також брав участь в деяких з тих державних нарад, займав протилежну позицію щодо сподівань на можливість порозуміння з Москвою, твердо переконаний, що більшовикам не можна ні в чому довіряти, та що вони розуміють лише мову сили;

61/ Ревуцький, вк. твір, стор. 191/193;

62/ Ревуцький, вк. твір, стор. 175;

63/ Ревуцький, вк. твір, стор. 234/35;

64/ Ревуцький, вк. твір, стор. 314/15;

65/ А. Гумінер: Глава Україна /ідиш/, Вільно 1921;

66/ Українська кіннота, яка вступила у Кам'янець, учинила там регулярний погром з вбивствами й грабунком, при чім першою жертвою був старий жид, котрий вийшов назустріч українцям, щоб маніфестувати тим свою радість з нагоди втечі од большевиків;

67/ "Бунд" і "Об'єднані соціялісти" в районі злилися і нова організація називалася "Об'єднаний Бунд";

68/ А. Гумінер, вк. твір, стор. 84, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98. Ми навели таку довгу цитату з книги Гумінера, тому що автор ставився з великою резервою до національних українських прагнень, а разом з тим мав можливість близько стежити за подіями аж до 1921 р. Його свідоцтво тому особливо характерне;

69/ Гумінер, вк. твір, стор. 10;

70/ Гумінер, вк. твір, стор. 123;

71/ Гумінер, вк. твір, стор. 136, 137, 139, 140, 142, 143,
146.

С п и с о к
праць професора С.І. Гольдельмана

1. Німецьке збіжжя на російських ринках, Київ 1915 /рос./.
2. Митна політика і продукція с.-г. машин, Київ 1915 /рос./.
3. Листи жидівського соціал-демократа про Україну, Відень 1921 /укр.; те саме в німецькій мові; те саме в мові їдиш/.
4. Антисемітизм, більшевизм і жидівська політика /"Нова Україна" 8/9, 12, 16/18/ Прага 1922.
5. Теорія акційного підприємства /Інавгураційна праця/, Подєбради 1925.
6. Економія промисловости, Курс лекцій в УГА, Подєбради 1925.
7. Міжнародня економічна політика, Курс лекцій в УГА, Подєбради 1926.
8. Населення і комуністична партія на Рад. Україні у національнім та соціяльнім розрізі, Подєбради 1930 /укр./.
9. Нариси соціяльно-економічної структури жидівського народу, ч. I, Подєбради 1931 /укр./.
10. Поале-Сіонізм. Спроба синтези старих і нових думок, Прага 1931 /нім./.
11. Жидівське господарство у розсіянні /Юдіше Галутвіртшафт/, Прага 1934/35 /нім./.
12. Історична доля жидів в Німеччині, Мукачево 1934/35 /нім./.
13. Соціяльно-економічна структура жидів на Підкарпатській Україні, Прага 1934 /нім./.
14. Трудова Палестина - сіоністичний соціялізм, Прага 1936 /нім./.
15. Чи розв'язує комунізм жидівське питання? Прага-Відень 1907 /нім./.
16. Жиди у Чехословаччині, Нью Йорк 1938 /анг./.
17. Жиди у новій Чехословаччині, Нью Йорк 1939 /анг./.
18. Зовнішній торг Ізраїля, Єрусалим 1953 /анг./.
19. Доля жидівства в Сов. Союзі, Єрусалим 1958 /гебр./.
20. Зразки життя етнічної меншости, Анналі УВАН 1959 /анг./.
21. Жиди, Збірник "Геноцид в СССР", Мюнхен 1958 /анг./.
22. Асиміляція і денационалізація жидів в Сов. Союзі, Мюнхен 1961 /рос. і нім./.
23. Жидівська національна автономія на Україні, Нью Йорк 1961 /їдиш/.
24. Партія Поале-Ціон на Україні, Нью Йорк 1963 /їдиш/.

